

Rölikler Kültünde Şifanın Tatlı Kokusu Üzerine: Parfümlü Yağ Kandilleri, Kutsal *myron* ve Myroblût Azizler

On the Sweet Fragrance of Healing in the Cult of Relics: Scented Oil Lamps, Holy *myron* and Myrobyltes Saints

Lale DOĞER* , Ceylan BORSTLAP**

Öz

Azizler kültürünün bir ögesi olarak ortaya çıkan koku, kutsal tedavi merkezlerinde Bizans şifa uygulamaları, cenaze litürjisi, *adventus* seremonilerinde kiliselerde altarın kutsanması gibi bazı dinî ritüeller içinde yer almaktadır. Rölikler ile koku arasındaki ilişkide olağan organik maddelerle olağanüstü teröpatik reçeteler sunan şifacı-azizler büyük rol oynamaktadır. Mucizevi şifa kaynağı azizler, Erken Bizans Dönemi'nden itibaren tüm Byzantium coğrafyasında *hagios topos* hâline gelen merkezlerde sağlık hizmeti vermiştir. Semavi tedavi, kutsal sular agiasmós (ayazma) ile mesh olunarak ya da kutsal lütuflar *myron* (μύρον), *hnānā*, toprak ve merhemlerin vücuda sürülmesiyle gerçekleştirilmiş; kutsal alanlarda geceleyerek inkübasyon ve apomyrizo (ἀπομυρίζω) gibi yöntemler uygulanmıştır. Bu makalede *eulogia* kült unsurlarıyla birlikte, sağaltıcı rölikleri koklama ve yayılan kokusuyla şifa bulma olgusu çalışılmıştır. Geç Roma-Bizans Dönemi Yunanca terminolojisi üzerinden ele alınan mucize koleksiyonları (*martyrologium*) içinde kullanılan kokulu yağlara dair tanımlar araştırılmış; kokulu rölikler için kullanılan rölikler ve dinî mimaride kültürün bir parçası olarak asılan yağ kandillerinin fonksiyonu değerlendirilmiştir. Kutsal ve hagiografik metinlerde *kokulu merhem* anlamına gelen *myron* kelimesi etimolojik olarak incelenmiş; *myroblût* (μυροβλύτης) azizlere, *myron* kelimesinin Türkçe çevirilerine ve anlamına açıklık getirmek istenmiştir. Koku işlevlerine göre zaman-mekânsal özelliklerine bağlı olarak kutsal yağların sınıflandırması yapılmış ve kokunun ikonografisi tanımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Myron, Myroblût azizler, Rölik, Kandil yağı, Koku, Apomyrizo, Bizans, Hristiyanlık

Abstract

The fragrance, which emerged as an important element of the cult of saints, takes its place in religious rites in the Byzantine healing practices of sacred centers, funeral traditions and *adventus* ceremonies such as the consecration of an altar in the church. The physician-saints, who offer extraordinary therapeutic prescriptions of ordinary organic substances, play a major role in the relationship between relics and scent. As a source of miraculous healing, the saints have provided health services in the centers that have become *hagios topos* in the Byzantium geography since the Early Byzantine Period. The heavenly treatment was realized by anointing with holy waters agiasmós (ayazma) or rubbing by sacred blessings such as *myron* (μύρον), balsam, *hnānā*, soil and ointments; staying overnight in the sanctuaries for incubation and methods such as apomyrizo (ἀπομυρίζω) have been applied. The article evaluates with *eulogia* the cult-related elements, the phenomenon of smelling the therapeutic relics and finding healing with its spreading scent has been studied. The descriptions of the scented oils have been investigated in the miracle collections (*martyrologium*) handled through the Greek terminology of the Late Roman-Byzantine Period; by extension, the reliquaries used for scented relics and the oil lamps used as a part

* Sorumlu yazar: Lale Doğer (Doç. Dr.), Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İzmir, Türkiye. E-posta: laledoger@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2235-2408

** Ceylan Borstlap (Doktora Öğrencisi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İzmir, Türkiye.
E-posta: ceylanborstlap@gmail.com ORCID: 0000-0003-1639-2654

Atf: Doger, Lale., Borstlap, Ceylan. "Rölikler Kültünde Şifanın Tatlı Kokusu Üzerine: Parfümlü Yağ Kandilleri, Kutsal myron ve Myroblût Azizler." *Art-Sanat*, 20(2023): 85–120. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.20.1292811>

of a cult in the religious architecture has been examined. The word *myron*, which means 'fragrant ointment', has been etymologically studied in scriptures and hagiographic texts; was aimed to clarify the *myroblytes* (μυροβλύτης) saints, the meaning, and the Turkish translations of the word *myron*. According to the functions of scent, the classification of holy oils based on their time-spatial properties and the iconography of the fragrance have been defined.

Keywords

Myron, Myroblytes saints, Relic, Lamp oil, Scent, Apomyrizo, Byzantine, Christianity

Extended Summary

This hagiographic research evaluates the phenomenon of smelling the therapeutic relics and finding healing with its spreading scent through the texts of *Martyrologium*. The miracle collections have been determined the holy cure formulas of martyr-saints, in which discussed through the Greek terminology of the Late Roman-Byzantine Period of the hagiographic texts by examining the relationship between the scent and the relics of the saints. Among the saints *thaumaturgoi anargyroi* St. Cosmas and Damian, St. Cyrus and John, and St. Artemios who have a strong healing cult in the capital Constantinopolis and Anatolia. In the cult of the physician-saints, some Byzantine saints have been produced divine medicine for humanity from their miracle-working relics. The *myroblytis* (μυροβλύτης) saint, who produced *myron*, played a major role in this research. *Myroblytes* St. Panteleimon, St. Demetrios, and St. Eugenios (and a few more myroblytes saints) have performed healing miracles with extraordinary therapeutic prescriptions with ordinary organic substances in the *vitae* of saints. Under favour of their tombs and relics, the saints provided health services with their miraculous healing methods in the *locus sanctus* centers. *Myron* liquid was pouring from the relics of St. Nikolaus of Myra, St. Luke, and St. Achilles of Larissa. As seen in the example of St. Gregorios of Mesampela, *myron* was also able to emanate from icons and even from the tombs of Byzantine emperors. Gregory of Nazianzus has anointed the altar with *myron*. In the miracle collections have investigated the descriptions of the scented oils, unguent, or ointments. The word *myron* has been etymologically studied in scriptures and hagiographic texts; was aimed to clarify the *myroblytes* (μυροβλύτης) saints, the meaning, and the Turkish translations of the word *myron*. It has been understood that *myron* is an adulterated ointment, described as a *gift of God*, and has a sweet scent. Another sacred medicine has been seen among the healing practices, was the wax-covered ointments. A scented ointment covered by honey wax and stamped with the image (ektypoma) of the healer-saint, is depicted similar to pilgrim tokens. Various cult-related elements such as wax-covered ointments for later use, *hnānā*, dust, soil, blood, and oils were transported by *eulogiai* containers to the different regions. Pilgrims believed that they could recover from their illnesses by contacting holy relics in various ways. As Theodore Studios stated baldly, the Byzantine people embraced “*with faith and awe the full of divine grace of holy relics*”. Whether commoner or emperor, it has been seen those prayers from

all social stratum consult the healer saint in the cult of saints; pilgrims have filled the *locus sanctus* and for the dream-divination (incubation) stayed overnight in the sanctuaries. Among the many examples featured in miracle collections are: A pilgrim who entered the tomb of St. Menas and wanted to smell the relics; another has seen that the body of St. Artemios was opened and a scent came out for him to heal. In favour of a sweet smell that emerged when *protomartyr* St. Stephen's tomb was discovered, many people there were healed at the same time. In this context, the reliquaries have been examined: *pyxis* and reliquary in the shape of a sarcophagus with holes were used for scented relics. It has also been studied the lamp oils used as a part of the cult of saints. The heavenly treatment was realized by anointing, rubbing, or drinking the lamp oils, as is the case with the lamp burning in the *crypta* of Theodora of Thessalonica. In between the miracles of St. Eustratius, has been learned that these burning lamps emit odour from the holy relics. The scent emanating from burning lamps has been discussed in our context. Fragrance fumigation is another way of gaining health through sacred figures by being covered with scent and/or intermingled with odour. Known to be a verb derived for this purpose, *apomyríso* (ἀπομυρίζω) was produced by the Byzantines. The pilgrims came to inhale the scented blessings from the icons and relics in the monastery of St. Eugenios, the patron saint of Trebizond. In the cult of saints, it has been seen that the way of pervading the scent within the areas of usage differed. Although the elements in these usage patterns, which emerged because of the relationship between scent and relic, are different, it has been seen that the meaning of the scent has not changed. The *eulogia* functions of the cult-related objects, the classification of holy oils based on their time-spatial properties and the iconography of the fragrance have been defined. The results obtained from this study, it is aimed to lead to a deeper understanding of how scented relics perform healing and the function of scent. Due to the miracle-working substances in the healing prescriptions used by the divine medicine carrying symbolic expressions, the analysis of iconology of the substances in question is more important for the believer who awaits a cure from heaven, rather than the chemical analysis on this earthly life.

Giriş

Sağlığına kavuşmak isteyen vatandaşın iki seçeneğinden biri, *ksenones* kayıtları vasıtasıyla nasıl işlediği bilinen Bizans hastanelerinde *iatrosophia* olarak adlandırılan medikal literatüre hâkim bir hekim tarafından (belirli bir ücret karşılığında) tedavi görmektir¹. İkincisi, İsa gibi mucizevi yöntemlerle ilahi bir tedavi vadeden, aynı zamanda şifa tapınağı sayılan dinî bir merkezde, tedavi usulünü *Kitab-ı Mukaddes* ve *martyrologium* anlatısından alan bir *kutsal adam* yardımına başvurulmasıdır. Konuyla ilgili Talbot, Bizans şifa dünyasında mucize dağıtan kutsal tapınaklara dair detaylı bir liste sunmaktadır². Hekim-aziz olarak tanımlanan söz konusu kutsal-şifacı figürler genellikle din şehitleridir. Martirden geriye kalan rölikler ya da rölikleriyle ilişkili birtakım kokulu-kokusuz organik maddeler vasıtasıyla şifa dağıtılmıştır. I. İznik (Nikaea) Konsili'nde (MS 325) menedilen büyü ve büyüye hizmet eden sağaltıcı/koruyucu tılsım, muska gibi unsurların yerine yağ ve *hnānā*³ (kutsal toz) gibi yeni maddeler önerilmiştir: “*Hasta olan biri varsa onları azizlerin kemiklerinin hazinesinin bulunduğu kiliselere ve manastırlara götürün. Onlara yağ ve hnana verilecek ve üzerlerine dua edecektir*”⁴.

Bizans İmparatorluğu’nda Hristiyan inanç şifasının yaygın hâle gelmesini takiben MS. 4. ile 5. yüzyılların ilk yarısında başlayan hac etkinlikleri sonucu Anadolu azizlerinin gösterdiği mucizelere de bağlı olarak bu azizlere ithaf edilen merkezler, zamanla röliklerinden kaynaklı *eulogiai* (εὐλογία) hediyelik kapları ile tanınmış⁵; bu kapların içini dolduran maddeler de zamanla azizin kültünü tanımlar hâle gelmiştir (G. 1)⁶.

- 1 Xenonika, *iatrosophia* veya “*xenōnos iatrosophia*” olarak ifade edilen kayıtlarıyla Bizans hastaneleri için bk. David Bennett, *Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals: A Study of the Extant Formularies* (Londra: Routledge, 2016), 17.
- 2 Alice-Mary Talbot, “Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts,” *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002): 155-167.
- 3 Aziz röliklerinin tozu ya da azize ait kutsal mekândan alınmış toprak ile (muhtemelen kokulu) bir yağ ve su bileşiminden oluşmaktadır. Hastaların tedavisinde kullanılan *hnana* kutsal maddesinden bahseden başvuru kaynaklarından biri Doğu Suriye Koleksiyonunda bulunan 8. yüzyıla ait *Marutae Episcopi Maipherkatae Canon 64* elyazmasıdır. 5. yüzyıl Martyropolis Piskoposu Aziz Maruthas’a ait kanon için bk. Maruthas, *The Canons Ascribed to Mārūtā of Maipherqaṭ: And Related Sources*, çev. Arthur Vööbus (Lovanii: Peeters, 1982), 106; diğer başvuru metni ise Vatikan Koleksiyonunda korunan kodex *Vat. Syr. 151* elyazmasıdır. Patrik II. Timothy (1318-1332/5) tarafından yazılmış “*Kilisenin Gizemleri*” için bk. Wilhelm de Vries, “Timotheus II. (1318-32), über “Die Sieben Gründe der Kirchlichen Geheimnisse,” *Orientalia Christiana Periodica* 8 (1942): 43-49, erişim 5 Haziran 2023, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.sir.151. Ayrıca, *Pseudo-Zachariah Rhetor’un Kronikleri*’nde Amida şehrinin I. Kavadh (488-531) tarafından ele geçirilmesi ile Kırık Şehitler Kilisesi’nden elde edilen ganimetleri arasında *alılımadık bir gıda ürününe* rastlanmıştır: “*Yerel din adamları bu ürünü yabancılarla, martir mezarlarının yağ veya suyla karıştırılmış tozlarından yapılmış bir tür temas kalıntısı olan hnānā olarak sunarlardı.*» Christelle Julien ve Florence Julien, “Du hnana ou la bénédiction contestée,” *Cahiers d’études Syriaques* 1 (Paris: Geuthner, 2010), 333-348.
- 4 Maruthas, *The Canons Ascribed*, 106-107.
- 5 Andreas Külzer, “Pilgrimage in Byzantine Anatolia”, *Bizans Dönemi’nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 242-253; Andreas Külzer, “Pilgerzentren in Kleinasien: Heilige, Orte und Wege,” *Für Seelenheil und Lebensglück: Das Byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, ed. Despoina Ariantzi ve Ina Eichner (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018), 163-174.
- 6 Ritter’in haritasında kutsal su, *myron*, toz, kan, yağ, *kerote*, madalyon, ampulla ve jeton/hacı pulu, siyah renk ile gösterilmiştir; kırmızı renk ile *eulogia* kapların kesinlik kazanmış üretim merkezleri belirtilmiştir. Max

G. 1: Başlıca hac merkezleri ile 5. yüzyıldan 13. yüzyıla dek bu merkezlerde karşılaşılan eulogia unsurları (Max Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, res. 4, 106)

Bizans halkı Theodore Studios'un (öl. 826) da ifade ettiği gibi "ilahi lütuf dolu kutsal emanetleri inanç ve huşu içinde" kucaklamıştır⁷. Günlük yaşamı ve halk sağlığı üzerinde mucize-yapıcı martirlerin benzersiz bir rol oynadığı söylenebilir. İmparatoriçe Sophia'nın (öl. 601), *thaumatourgoi anargyroi* azizlere adanmış Konstantinopolis'in Basiliskos semtindeki kilise için hazırlattığı kitabeden⁸, İmparator II. Justinus'un (565-578) sağlığı için *Hekim-azizler Kosmas ve Damianos*'e duacı olduğu anlaşılmaktadır. Adana Müzesinde bulunan *Ploutianos'un Adağı*⁹ gibi epigramlar ile karşılaştırıldığında 6. yüzyılda hem Konstantinopolis'te hem Anadolu'da, imparatoriçeden sıradan insana, her sınıftan insanın azizlere şifa için başvurduğu görülmektedir. Nitekim büyük imparator I. Justinianus da rüya ile tedavi edilerek aziz kültüründe şifa bulmuştur¹⁰.

Konstantinopolis'te yazıldığı düşünülen *Agioi Anárgyroi* (Άγιοι Ανάργυροι) Hekim-Azizler Kosmas ve Damianos mucizelerini aktaran *vita*¹¹, *Kosmas ve Damianos'un Asyalı Hayatı* (BHG 372) gibi diğer mucize koleksiyonlarının hagiografik metinlerinde görülen semavi tedavi şekilleri arasında hem yerel tedavi gelenekleri hem de göksel

Ritter, *Zwischen Glaube und Geld: Zur Ökonomie des Byzantinischen Pilgerwesens (4.-12. Jh.)* (Heidelberg: Propylaeum, 2020), 106, res. 4.

7 Konstantinopolis Theodore Studios Manastırı *typikonu* içinde yer alan ifade için bk. Olivier Delouis, "Le Testament de Théodore Stoudite: Édition Critique et Traduction," *Revue des Études Byzantines REB* (metinde bu şekilde kısaltılarak kullanılacaktır) 67 (2009), 95.

8 "İmparatoruma ödül olarak hastalıklara ve barbarlara karşı kazanılan zaferi verin". William R. Paton ve Michael A. Tueller, *The Greek Anthology*, c. I, kitap I: Christian Epigrams (Cambridge MA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2014), 11.

9 "I. Cilicia," *Inscriptions de Cilicie*, ed. Gilbert Dagron ve Denis Feissel (Paris: De Boccard, 1987), no. 53.

10 Derek Krueger, "Christian Piety and Practice in the Sixth Century," *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2005), 306.

11 «Cosmas et Damianus mm. Cyrrhi (SS.), Vita et miracula», *Bibliotheca Hagiographica Graeca BHG 0372-0372e* metinleri için bk. 15 Ocak 2023, <http://www.labex-resmed.fr/les-manuscrits-hagiographiques>. *Bibliotheca hagiographica Graeca - BHG* metinde bu şekilde kısaltılarak kullanılacaktır.

yardımdan faydalandıkları görülmektedir¹². Örneğin doktorların acil ameliyat önermesi üzerine dua eden çaresiz kadını gece uykusunda Aziz Kosmas ve Damianos hekim olarak ziyaret etmiştir. Ertesi gün enfeksiyon kapmış yarasına kutsanmış bir merhem sürülmesiyle kadın şifa bulmuştur¹³. İkiz Azizler kültü, rüya yöntemi/göksel ve kutsanmış bir merhem/yemel yöntemlerin birleşimine bir örnektir. Diğer bir ikili şifacı Asker Azizler Kyros ve Ioannes¹⁴, Aphrodisias şehrinde yaşayan Stefanos'un kanamasını dindirmek için ona, şifa tapınağında uyuduğu sırada, "ateşte ve suda pişmemiş pırasa" yemesini emretmişler; doktor-azizlerin reçetesini uygulayan hasta da başarılı bir sonuç almıştır¹⁵. Kilikia bölgesinden Tarsuslu *presbyteros* Georgios ise doktorlardan görmediği şifayı Hekim-azizler Kyros ve Ioannes'in tapınağında geceleyerek bulmuştur. Kendisine Bithynia peyniri ile popüler bir merhem olan *kerote*¹⁶ karışımını gözlerine sürmesini söylenmiştir. Bu karışım Georgios'un yeniden görmesini sağlamıştır¹⁷. Keza aynı bölgede Anazarba (bugün Anavarza) şehrinden Theodoros da *kerote* sayesinde görebilmiştir¹⁸. Mucize koleksiyonlarında sık rastlanan merhemler çeşitlidir, genellikle kokulu ve kokusuz yağlar ile hazırlanan basit reçeteler olarak karşımıza çıkabilmektedir. Merhemlerin temel maddesi olan yağların kullanımı, *Kitab-ı Mukaddes* içinde yer alan birtakım sağaltıcı uygulamalara dayanmaktadır. Tedavi yetkilerini İsa'dan alan Havariler¹⁹ "hastalara yağ sürerek" (mesh ederek) iyileştirmişlerdir²⁰. Litürjide yağlar ile mesh etme, terminoloji içinde "χρίειν" (merhem/mesh etme/kutsama) kökünden gelen *khrisma* (χρῖσμα) ve *khrio* (χρῖω) kelimeleri ile ifade edilmektedir; *mesh yağ* yahut *mesh edilme* anlamında kullanılan *khrisma* (χρῖσμα) günümüz litürjisinin güncel terminolojisi içindedir. Az bilinen Anadolu şifacıları arasında *Kyzikos Martyrleri*²¹ mucizelerine dair MS 7. yüzyıla ait *passionun* bir kısmı, 10. yüzyıla ait *Cod. Patm. 254* elyazmasında *fol. 23v-25r*'de günümüze ulaşmıştır: Kolları felçli dindar bir

12 Doktor Azizlere ait üç Geç Antik dönem *martyrologium* koleksiyon içinde *Asya Hayatı*, BHG 372-372e; *Romalı Hayat*, BHG 376-377 ve *Arap Hayat* BHG 378-379 olarak kaydedilmiştir. Bk. Ludwig August Deubner, *Kosmas und Damian* (Leipzig: B.G. Teubner, 1907), I-240.

13 Harry J. Magoulias, "The Lives of The Saints as Sources of Data for The History of Byzantine Medicine in The Sixth and Seventh Centuries," *Byzantinische Zeitschrift* 57/1 (1964), 141.

14 *Anarygoi* Hekim-Azizler Kiros ve Yuhanna için BHG 469-470, 472-479i; Dominic Montserrat, "Pilgrimage to the Shrine of SS Cyrus and John at Menouthis in Late Antiquity," *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, ed. David Frankfurter (Leiden: Brill, 1998), 260.

15 Kudüslü Sophronius'un *Aziz Kyros ve Aziz Ioannes Mucizeleri* için bk. Sophronius Hierosolymitanus, *Miracles Des Saints Cyr Et Jean*, çev. Jean Gascou (Paris: De Boccard, 2006), BHGI 477-479, Mucize 59.

16 Bizans *iatrosophion* reçeteleri arasında genellikle yağ, balmumu, su ve/veya sakız reçinesi karıştırılarak elde edildiği düşünülen balsama dair açık bir Geç Bizans Dönemi *kerote* tarifi için bk. Barbara Zipser, «Substitutes in John Archiatros's Therapeutics," *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium New Perspectives*, ed. Brigitte Pitarakis ve Gülru Tanman (İstanbul: İstanbul Research Institute, 2018), 195.

17 Sophronius, *Miracles Des Saints*, BHGI 477-479, 51.

18 Sophronius, *Miracles Des Saints*, BHGI 477-479, 65.

19 Matta 10: 1-4 ve 8; Markos 6:7-12; Matta 5-15; Luka 9:1-6 ve 6:13.

20 [...] birçok hastaya yağ sürüp iyileştirdiler. Markos 6:13; [...] Adama yaklaştı, yağ ve şarap dökerek yaralarını sardı. Luka 10:34.

21 Kyzikos Martirleri (BHG 2386) Azizler Roupfos, Philemon, Antipatros, Magnos, Theodotos, Theostychos, Artemas, Thaumasio ve Theognis.

adam geceyi *Kyzikos Martirleri*'nin mezarları başında uyurken tüm vücudunun yağ-landığı görmüş ve uyandığında iyileşmiştir²². Anadolu'da faaliyet göstermiş, hakkında ziyadesiyle kısıtlı bilgi sahibi olunan yağ ile mesh ederek şifa dağıtan azizlere İtirafçı Theophanis'in (öl. 817/818) *Theophanis Khronographia*'sında ismi geçen *Nikaealı* hekim-aziz Diomedes'i²³; Kilikya'dan Aegea kenti martirleri Hekim-azizler Zenobios ve Zenobia kardeşleri de örnek olarak gösterilebilir²⁴.

Azizler kültü içinde hastanın (rüyada veya kutsal alanda) yağ içeren bir merhem sürünmesi ya da yağ ile mesh edilmesi yöntemleri haricinde, rölükler ile temas eden yağlar da şifa amacıyla kullanılmıştır. Rölüklerle temas eden bu yağların koktuğuna dair elde edilen sınırlı sayıda veri ışığında, incelenen hagiografik metinlerde rastlanan örnekleri iki başlık altında toplamak mümkündür: (a) Rölüklerden yayılan koku, (b) Rölükler ile temasın neticesi olarak görülen koku.

1. Myron ve myroblüt Azizler

Gerek hagiografik literatürün özgün metni içinde kullanılan Yunanca kelimeler gerekse Bizans Dönemi *Septuagint* ve *Yeni Ahit* metnine başvurulduğunda Türkçeye yağ (genellikle koku kelimesi yerine) olarak çevrilen kelimelerin özgün metinlerde farklı kullanıldığı görülmektedir²⁵. Bizans Yunancası ile yazılmış *Novum Testamentum Graece* metninde²⁶ “İsa'nın yağ ile mesh edilmesi” (Matta 26:6) bölümü içinde ‘yağ’ olarak Türkçeye çevrilen kelime yerine özgün metinde *myron* (μύρον) terimi yer almaktadır²⁷; ayrıca yine Türkçesinde *myron* yerine *pahalı parfümlü yağ*²⁸ ifadesinin yer alması kelimenin Türkçede tam karşılığı olmaması sebebiyle açık tanımının kullanıl-

22 *Mone tou Hagiou Ioannou tou Theologou* koleksiyonundan elde edilen bilgiler için bk. Wolfgang Lackner, „Eine unedierte Passion der neun Märtyrer von Kyzikos (BHG 2386),” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 22 (1973), 45-48.

23 İtirafçı Theophanis'in *Theophanis Khronographia*'sı (en erken 759) için bk. Carl G. de Boor, *Theophanis Chronographia* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1885), 237.

24 BHG 1884, “*Acta Sanctorum Antwerpen*,” AASS: The full text database (Cambridge: Chadwyck-Healey, 1999) Oct. XIII, 259-263. Ayrıca şifa dağıtan *anargyroi* azizler için bk. Şükran Ünser, “Ortaçağ Duvar Resimlerinde Aziz İoulitta ve Kerykos Örneklemleri Eşliğinde Şifa Teması,” (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2022).

25 Bizans ansiklopedisi *Souda Lexicon* (10. Yüzyıl) için bk. (Yunanca ve Latince çev.) Hieronymus Wolf, *Suidae Historica, Caeteraque Omnia que Ulla ex Parte ad Cognitionem Rerum Spectant: Opus Lucunda Rerum Varietate et Multiplici Eruditione Refertum Suidas (Lexicographer)* (Basileae: Ex officina Hervag. per Eusebium Episcop., 1581), erişim 1 Haziran 2023, https://archive.org/details/bub_gb_sASPwbJRVXAC; John Groves, *A Greek And English Dictionary, Comprising All the Words In the Writings of the Most Popular Greek Authors: With the Difficult Inflections In Them And In the Septuagint And New Testament* (Boston: J. H. Wilkins & R.B. Carter ve B.B. Mussey, 1844); Evangelinus Apostolides Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)* (Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları, 1914), erişim 1 Haziran 2023, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/5/3/metadata-01-0001130.tkl>

26 Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012).

27 προσήλθεν αὐτῷ γυνὴ ἔχουσα ἀλάβαστρον μύρον βαρυτίμου καὶ κατέχευεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἀνακειμένου [...] Matta 26:7. Myron (μύρον) kelimesinin geçtiği bölümler: Matta 26:9 ve 12; Markos 14: 3, 4, 5; Luka 7:37, 38 ve 47; Yuhanna 12: 3 ve 5.

28 βαλοῦσα γὰρ αὐτῇ τὸ μύρον τοῦτο ἐπὶ τοῦ σώματος μου πρὸς τὸ ἐνταφίσαι με ἐποίησεν [...] Matta 26:12.

masına yol açtığını düşündürmektedir. Bu durumda *Kitab-ı Mukaddes*'e göre *myron*, pahalı ve kokulu bir yağdır. Hatta Yuhanna yazarı, varlıklı olduğu bilinen Lazarus, Marta ve Meryem kardeşlerin evinde *myron* için fazladan detay sunarak *sümbül yağı*²⁹ açılımını vermektedir (Yuhanna 12:3-5): “çok değerli katıksız sümbül kokusundan 1 litre” kadar İsa'nın ayaklarına sürülünce “tüm ev sümbül yağının kokusuyla” dolmuştur³⁰. Luka yazarının da tek bir bölüm içinde (Luka 7:37, 38, 46) üç kez kullandığı *myron* terimi yerine Türkçede “güzel kokulu yağ” ifadesi kullanılmıştır.³¹ *Myron* bir kategori olarak parfüm, merhem, tatlı kokulu yağlardan oluşan ürün çeşitlerine verilen genel bir ad³² olarak görülmekte, *Kitab-ı Mukaddes* uyarınca bir koku ile ilişkilendirilen esanslı yapıya sahip olduğunu düşündürmektedir.

Kelimenin etimolojisini incelemeden önce, koku ile ilintili MÖ 146 ile MS 1100 yılları arasında geçerli Yunanca kavramlar, Sophocles'in *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods* sözlüğüne göre ele alınmalıdır³³: Baharatlı kokular, esans ya da parfüm için *aroma* (αρωμα) kelimesi tercih edilirken «baharatlı, güzel kokan» aroma sahibi tat ve kokular için *aromatik* (αρωματιζω, αρωματισμενο) sıfatı geçerliliğini korumuştur. Koklamak fiili için *myrizo* (μυρίζω) ve koku kelimesi için *myrodia* (μυροδία) kelimeleri kullanılmıştır. Örneğin Markos 14:8'de “O, yapabildiğini yaptı; bu sümbül kokusunu bedenime dökmekle beni gömülmeye hazırladı” cümlesinde koku/myrodia (μυροδία) sözcüğü kullanılmıştır. *Koku* sözcüğü ile *koklamak* fiilinin kökü, *myr-* (μυρ-) harflerinden oluşmaktadır ve Türkçe sesler ile *mûr* olarak okunmaktadır. *Myr-* hecesi kokuyu işaret etmektedir; ne türden bir koku (örneğin hint sümbülü yağı içeren) olduğunu ya da nasıl koktuğunu (örneğin hint sümbülü gibi) belirtmemektedir. Sadece kullanılan maddenin koktuğu bilgisini içermektedir. Hagiografik literatürde *myr-* kökü ile türetilen tüm kelimeler, *myron* dâhil, koku ile ilişkilidir: *myrodotos*³⁴; *myro-taşıyanlar myrotokos* (μυροτόκος), *myrophoreo* (μυροφορέω)

29 *Kitab-ı Mukaddes*'in Türkçe çevirisine sümbül olarak giren çiçek günümüzde aşına olduğumuz mor renkli sümbül *Hyacinthus* değil, Hint Sümbülü (*Nardostachys grandiflora/jatamansi*) adında *Hint sümbülü yağı* üretimi için kullanılan bitkidir. Yakınoğu'ya Uzakdoğu'dan ithal edildiği için son derece pahalı ve “çok değerli” bir yağ olarak bilinmektedir. Bilhassa parfüm, tütsü ve ilaç yapımında kullanılmış; çeşitli hastalıklara iyi geldiği de belirtilmiştir. Bk. Andrew Dalby, *Dangerous Tastes: The Story of Spices* (Londra: British Museum Press, 2000), 83-88.

30 Ἡ οὖν Μαριάμ λαβοῦσα λίτρην μύρου νάρδου πιστικῆς πολυτίμου ἤλειψεν τοὺς πόδας [...] διὰ τί τοῦτο τὸ μύρον οὐκ ἐπράθη τριακοσίων δηναρίων καὶ ἐδόθη πτωχοῖς [...] Yuhanna 12: 3-5.

31 [...] κομίσασα ἀλάβαστρον μύρου. [...] καὶ κατεφίλει τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ ἤλειψεν τῷ μύρου. [...] αὐτὴ δὲ μύρου ἤλειψεν τοὺς πόδας μου. Luka 7: 37, 38 ve 46.

32 The Oxford Dictionary of Byzantium *ODB* (metinde bu şekilde kısaltılarak kullanılacaktır), III 1627; Béatrice Caseau, “Parfums et Guérison Dans le Christianisme Ancien et Byzantin: Des Huiles Parfumées au Myron des Saints Byzantins,” *Les Pères de l'Eglise Face à la Science Médicale de Leur Temps* (Paris: Beauchesne, 2005), 144.

33 Evangelinus Apostolides Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)* (Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları, 1914), 1 Haziran 2023, <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/5/3/metadata-01-0001130.tkl>

34 Myrodotos “μυροδόχος” kelimesinin geçtiği epigramdan bahsedilen yayında “*Dorotheos Myrodotes'e adanmış bir yazıt taşımaktadır*” cümlesindeki *myrodotes* kelimesi belirli bir kişinin soyadı gibi yazılmıştır. Bk. Brigitte Pitarakis, “Bizans Anadolu'sunda Sağlık ve İnanç,” *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 249. Oysa kanaatimizce *Dorotheos*, bir kişi isminden

ve *myrophoros* (μυροφόρος)³⁵; parfümcü anlamına gelen *myrococ* (μυροψός) veya *myrecos* (μυρεψός) gibi. Yunanca *myron* (μῦρον) kelimesinin de kökü myr- (*mûr*) hecesidir ancak anlamı Türkçede sesteş “mür” denilen *myrrh* kelimesi ile aynı anlama gelmemektedir³⁶. Türkçede “mür” olarak ifade edilen *myrrh* ya da *myro* (μύρο ya da μύρω; μυρρα μύρα ya da μύρο)³⁷ kelimesinde yer alan ortak harfler *myron* kelimesine Türkçede “mür” denmesine sebep olmaktadır. Bu iki maddenin de kokulu olduğu anlamını vermektedir ancak görüldüğü üzere kelimelerin yazımları birbirinden farklıdır ve aynı maddeler değildir.

Myron, kutsal ve hagiografik metinlerde *kokulu merhem* anlamında kullanılmaktadır. İskenderiyeli Klement’in ifadesiyle “yağ katkılı” kutsal merhemdir³⁸. *Kitab-ı Mukaddes*’te mesh yağları için en sık kullanılan kelimeler *yağ* (ἔλαιον) ve *merhamet* (ἔλεος) arasında kurulan ikonografik ilişki, katkılı *myron* ’un içeriği için de geçerlidir. Kullanılan yağın koku yaydığı bilgisi hem kelimenin etimolojisinde hem de hagiografide tespit edilir. Şifa dağıtan azizlerin *vitalarından* yukarıda örneklendirilen merhem olarak ifade edilen *kerotenin* balsam (βαλσαμο) ve *aloifi* (αλοιφη) karışımlardan farkı ise genellikle hoş bulunan kokusudur.

Diğer önemli unsur, *myron* kokulu bir merhem olarak azizler ve rölükleri ile ilişkili bir maddedir. Kimi azizler rölüklerinden *myron* üretir, kemiklerinden sızar ya da kemikleri ile farklı şekillerde temas sonucu ortaya çıkar: *Theophanis Khronographia*’da “rölüklerinden *myron* üreten” anlamında *myrodoteo* “μυρόδοτέω” sıfatı kullanılmaktadır³⁹. Mis kokulu kutsal sıvı *myron* ile tedavi etme ayrıcalığına sahip, kültleri *kutsal myron* olarak adlandırılan maddeler etrafında şekillenen şifacı azizlere ise *Myroblüt Azizler* (muroblütēs)⁴⁰ denmektedir. “Myron” kelimesi μύρον (múron) + βλύζω (blúzō) / likitler için kullanılan “fışkırmak” anlamında⁴¹ + -της (-tēs) ekleriyle türetilmiştir.

ziyade, bir epithet/sıfat gibi görünmektedir. Zira Yunanca *doro theos* (Δωρό θεός) kelimesi «Tanrı’nın armağanı» anlamına gelmektedir. Bu durumda *myrodotos* kelimesi ile birleşince, yazıtta *myron* mucizesi gösteren azizden bahsediyor olabilir. Büyük olasılıkla bu yazıt *Tanrının armağını myronu getiren* aziz hakkındadır.

35 Markos 16:1; Luka 23:56; Luka 24:1.

36 Bizans cenaze hazırlıklarında, temiz suyla yıkanmış naaşın düz bir keten kefene sarılmadan önce *myrrh* yağı gibi mutlaka parfümlü yağlarla karıştırılmış şarapla meshedilmesi genellikle “mür” denilen yağı Türkçe tam olarak tanımlamamaktadır. Bk. Rautman, *Daily Life*, 11-12. Bizanslı doktor-cerrah Aeginalı Paulus’a (635-690) ait *myrrh*, hint sümbülü ve diğer tatlı yağların tanım ve reçete örnekleri için bk. Francis Adams, *The Seven Books of Paulus Aegineta*, c. I (Londra: Sydenham Society, 1844-1847), 104, 447.

37 Septuagint ve Yeni Ahit metinlerinde geçen kelime ve fiil ekimlerine göre düzenlenen sözlükte, mür olarak ifade edilen *myrrh* (μύρρα; mürra; murrha; myrrha; mür-a) kelimesinin reçine ve/veya reçine elde edilen maddeler olarak görüldüğü yaklaşım için bk. Groves, *Greek Dictionary*, 400. Bu görüşe göre “myrrh” reçine; acı bir reçine olan μυρρινος da *myrrh* kelimesinden türetilmiştir.

38 Jacques-Paul Migne, *Patrologia Graeca - PG* (metinde bu şekilde kısaltılarak kullanılacaktır) «De Graecis Scriptoribus, Theodorus Studita», *Orationes Variae*. MPG 099 0505 0688; “Merhemler Üzerine” bölümü için bk. Clementis Alexandrini, *Paedagogus*. çev. M. Marcovich (Leiden: Vigiliae Christianae v61 Serisi Brill, 2015): Kitap II, 8. Bölüm.

39 de Boor, *Theophanis Chronographia* (M.108.885C), 370.

40 Metinlere göre farklılık gösteren yazılış şekilleri şu şekilde olabilir: muroblütēs, myróvlytos, myrovólos (μυροβόλος), myrovlytō (μυροβλυτῶ), myroblyta (μυροβλύτα).

41 Ancient Greek Dictionaries *LSJ* için bk. <https://lsj.gr/>

Myroblüt (μυροβλύτα) azizler hem *anargyroi* hem de hekim-aziz olarak kabul edilmekte lakin tedavi yöntemleri bakımından şifacı-aziz olarak kabul görmüşlerdir. Kimi zaman sadece *anargyroi* olarak adlandırılmış bu azizleri, *myrovlytis* unvanı ile tanımlamamak terminolojideki bir eksikliklerdir. *Myron* (μύρον) Bizans hagiografyasının kaydettiği mucizeler içinde fiziki dünyada meydana gelişi seyredilen, sürülebilir ve koklanabilen eşine az rastlanır türden somut bir delil olarak görülmektedir. Tanrı'nın bu armağanı, âdeta bal ya da *manna* gibi cennetten gelen bir mucizedir⁴². *Tanrı'nın armağanını myron*, tam olarak hammaddesi belli olmayan, mucizevi bir şekilde ortaya çıkan, çok güzel koktuğu söylenen, cennet bahçesinin çiçeklerinden kaynaklanan büyüleyici “Cennet Kokusu” ikonografisine sahip bir merhem olarak tedavi edici özelliğe sahip mucizevi bir karışımdır. Mucizevi akışkan madde *myron*, bir azizin mezarından, röliklerinden, kutsal bir mağaradan, kayadan hatta ikonasından fişkirabilir⁴³.

Myron-fişkiran/fiškirtan anlamına gelen epitet, Venedik'te bulunan Bizans Dönemi'ne tarihlenen *MS. Marc. gr. 524* elyazması *folio 35v*'de yer alan bir epigramda Aziz Demetrios için kullanılmıştır⁴⁴. Honiades de Aziz Demetrios için *myrovlytis* “μυροβλύτης” ifadesini kullanmayı tercih etmiştir⁴⁵.

“Ah o senin kutsal *myron*-fişkiran *μυροβλύτης*⁴⁶ bedeninin,
Ey Martyr! O *myroblytes* (*μυροβλύτα*), hastaların hekimi,
sahip olduğun altın sağlık kaynaklarını sonsuza dek akıt”⁴⁷

Kutsal tapınakların sağaltıcı kokulu yağlarla ilişkisinin devam ettiği Erken Bizans Dönemi azizlerin kültüründe, insanlık için aziz âdeta kendi röliklerinden ilaç üretmiştir. Kokulu röliklere merak, röliklerden *myron* fişkırma mucizesi gösteren *myroblüt* azizlere olan bu ilginin 10. yüzyıldan itibaren yükselişe geçmesiyle kilise resim programına da yansımıştır. Orta Bizans Dönemi'nde sık rastlanan doktor-aziz tasvirleriyle karşımıza çıkmaktadır. *Myrovlytis* azizler arasında *Selanik Aziz Demetrios Kilisesi*'nde bulunan *kriptasından* “*myron* fişkirtan” *μυροβλύτης* Aziz Demetrios'a dair en erken

42 Bizans ikonografisinde balın anlamı için bk. Lale Doğer ve Ceylan Borstlap, “Kutsal Bal: İkonografisi ile Bizans Sanatında Arı ve Bal,” *Sanat Tarihi Dergisi* 30 (2021), 1336-1338.

43 Paulinus Paulinus ve çev. Peter G Walsh. *The Poems of St. Paulinus of Nola* (New York: Newman Press, 1975): 18, 38-40.

44 Kutsal martyr Demetrios'a ait *myron* içeren bir rölikerin üzerinde “μυροβλύτης”: “*Ah Martyr, senin kutsal myron fişkiran vücudun*” yazmaktadır. Bradley Alan Hostetler, “The Function of Text: Byzantine Reliquaries with Epigrams, 843-1204” (Doktora tezi, Florida State Üniversitesi, 2016), 197.

45 Niketas Honiades'in Andronikos Komnenos dönemine ait özgün metinde kullanılan kelime “μύρον” (*myron*) olarak geçmektedir. Harry J. Magoulias, *O city of Byzantium: Annals of Niketas Choniates* (Detroit: Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları, 1984): II. [301] 166.

46 Hem kutsal martyr Aziz Demetrios'a ait *myron* barındıran bir röliker üzerine yazılmış bir epigramda hem de *MS. Venice, Marc. Gr. 524* elyazması *f. 35v*'de geçen ifade için bk. Nikiforova, “Relics in Byzantine epigrams,” no. 3 x, *BEIÜ*, 2: 157, n66.

47 Ὁ τῶν νοσοῦντων ἰατρὸς μυροβλύτα; χρυσοῦς ὑγείας τῷ τρόπῳ κρουνοῦς ῥέοις. *BEIÜ* 2: 263. Hostetler, *The Function of*, 61.

tarifli belge 1040 yılına aittir⁴⁸. Oysa, MS 6. yüzyılın sonunda Bizans İmparatoru Marikios (582-602) azizin röliklerine ait kutsal bir emaneti beraberinde savaşa götürmek üzere Selanik Piskoposuna başvurmuş, imparatora (*myron* yerine) mezarından çıkarılmış *hoş kokulu toprak* gönderilmiştir⁴⁹. 12. yüzyılın ilk yarısına ait bildirimlerinde Niketas Honiates'in tarif ettiği gibi Anna Komnenos da azizin *kryptasından* “harika şifalar sağlayan, tatlı kokulu yağ” çıktığını bildirerek benzer bir *myron* tanımı yapmaktadır⁵⁰. 13. yüzyıla ait bir diğer kayıt, Konstantinopolis'te *Palaiologos-Kellibara Aziz Demetrios Manastırı* için İmparator VIII. Mikail Palaiologos'un *typonu* içinde yer almaktadır: “Palaiologoslar Hanedanı atalarının koruyucusu” olduğu öğrenilen martir Aziz Demetrios'un *vücutundan kokulu bir yağ* çıktığı yazmaktadır⁵¹.

Orta Bizans Dönemi'nde Myroblüt Azizler listesine pek çok yeni aziz eklenmiştir. Bunlar arasında Aeginalı Aziz Athanasia, Aziz Genç Meryem ve Selanikli Aziz Theodora gibi kadın *myroblüt*ler de vardır⁵². Kıbrıslı Aziz Therapon da *myron* kültürüne sahip *myroblüt*-aziz olarak dikkat çekmektedir, MS 7. yüzyılda röliklerinden fıskıran mucize sıvı sayesinde sağlığına kavuşanları kapsayan hikâyeleri *vitasi* ile mucizesi günümüze ulaştırmıştır⁵³. Anadolu'da “röliklerden sızan sıvısı” ile tanınan *Myra* Piskoposu Aziz Nikolaos üzerinden kutsal yağ/*myron* kültürünün Lykia'da geç 11. yüzyılda dâhi devam ettiği görülmüştür. Piskopos-azizin kutsal hac merkezi (ve Lykia'daki diğer rölik şapelleri) ile rölik kültürünün bu bölgenin hac trafiğine etkisinde büyük payı olduğunu son yıllarda yapılan arkeolojik veriler de göstermiştir. Niewöhner'in bildirdiği üzere Myra (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi, Akalissos (Karabel/Asarcık) Aziz Ioannes Manastırı ve Patara'da Nekropolis kilisesinde Erken Bizans Dönemi'ne ait huni biçimli deliklere sahip lahit kapakları tespit edilmiştir⁵⁴ (G. 2).

48 Hostetler, *The Function of*, 55.

49 Paul Lemerle, *Les Plus Anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius et la Penetration des Slaves dans les Balkans*, c. 2 (Paris : Centre National de la Recherche Scientifique, 1979), 50–54.

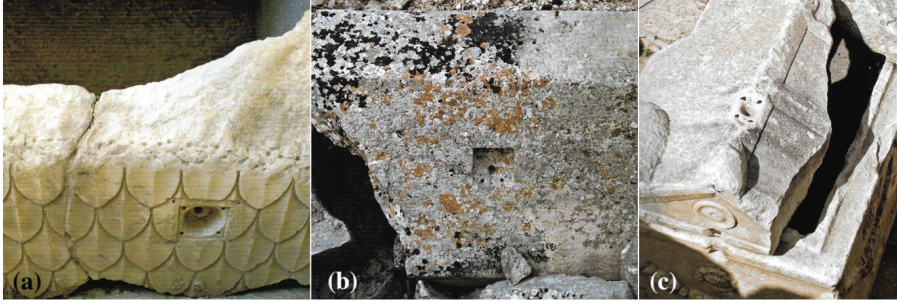
50 [...] *bu şehirde (Selanik), büyük martir Demetrius'un adını taşıyan muhteşem bir kilise vardır; burada onun saygıdeğer tabutundan damlayan myron ona imanla yaklaşanlar için harika şifalar sağlar*. Bk. Anna Comnena, *Alexiad*, çev. Elizabeth A. S. Dawes (Onatario: Publications Byzantine Series Cambridge, 2000), II. Kitap, VIII. 62; Magoulias, *O city of Byzantium*, II. [301] 166.

51 Moskova Ulusal Tarih Müzesinde muhafaza edilen MS. Gr. 363 elyazması *folios 440r–447r* arasında korunmuş olan 13. yüzyıla ait “*Kellibara I*” olarak kaydedilen *typon* için bk. *Byzantine Monastic Foundation Documents - BMFD* (metinde bu şekilde kısaltılarak kullanılacaktır) 11.1246 ve 1247.

52 Alice-Mary Talbot, *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives, Byzantine Saints' Lives in Translation I* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Publications, 1996), 137, 159 ve 239.

53 “Miracula Sancti Hieromartyris Therapontis” Mucize 21 ve 8 ile “Laudatio” için bk. Ludwig Deubner, *De Incubatione Capita Quattor* (Leipzig: B.G. Teubner, 1900), 130.

54 Niewöhner, *Aziz Nikolaos'un Mezarı*, 188.

G. 2: Lykia Bölgesi Delikli Lahit kapakları. Soldan sağa: (a) Myra (Demre) Aziz Nikolaos Kilisesi; (b) Akalissos (Karabel/Asarcık) Aziz Ioannes Manastırı; (c) Patara'da nekropolis kilisesi buluntusu, Geç-Roma Erken Bizans Dönemi, Lykia Bölgesi (Niewöhner, *Aziz Nikolaos'un Mezarı*, 191, res.3, 193, res.5 ve 195, res.7)

Lahit içinde korunan röliklerden *myron* çıkmakta ya da röliklerle temas etmesi için içerisine (muhtemelen kokulu) yağ eklenmektedir; yağın sifonlama yöntemiyle dışarıya dökülmesi sağlanmakta veya hacılar onu içmek için dar kamışlar sarkıtılmekte yahut ince çubukların ucuna tutturulmuş kumaşları lahitin içine sokmalarına izin verilerek kutsal emanetten yayılan mucize *myron* ile temas etmektedir. Alternatif olarak delikten bir yağ dökülerek lahit tabanındaki ikinci bir delik vasıtasıyla hacıların getirdiği kaplar doldurulmuş ya da doğrudan kanallara akıtılmıştır. Myra kazılarında izine rastlandığı üzere kanallar, yağı hacı şişelerini doldurmak için bir depolama sisteminin yer aldığı başka bir birime yönlendirebilir. *Paris Bibliothèque Nationale Abbadie* koleksiyonu *MS.92* Etiyopya elyazmasında *fol.123* ve *fol.130*'da hacıların *eulogia* kapları kanallara bıraktıkları bilgisi yer almaktadır: “Ziyaretçiler yağlarını kutsanması için bıraktılar”⁵⁵. Hacılar kandillerini, şişe, *ampulla* veya kutsanmasını istedikleri kaplarını kutsal alanın zeminine bırakarak diyakozun gelip kutsamasını beklenmektedir. Hatta kimi zaman tabut içinde cenazelerini de getirdikleri anlaşılmaktadır⁵⁶. Diyakoz altında rölik bulunan altar masasına ya da mezara bağlı kanallara⁵⁷ bırakılan kaplardaki *myron* merhemi/yağ/suları topluca kutsamaktadır. Böylece hacılar kendi *eulogia* kapları ile oradan ayrılabilmişlerdir. Örneğin, Aziz Demetrios'un vücudundan fışkıran *myronu* hacı şişeleri ile beraberlerinde götürülebilmek için kutsal alanı dolduran hacılar günlerce gecelemişlerdir⁵⁸.

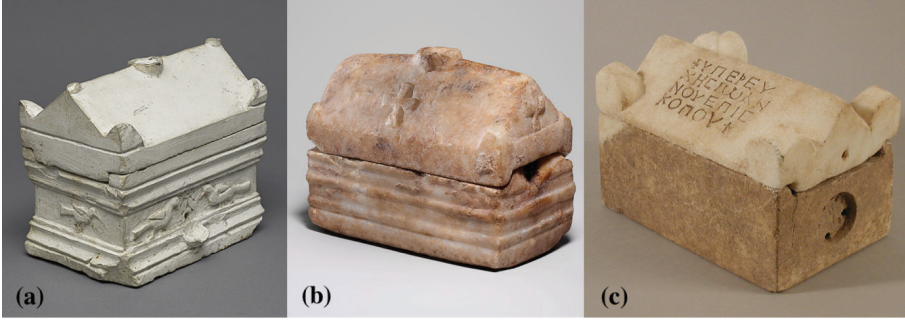
55 Elyazma *MS d'Abbadie 92. fol. 123-130* için bk. Carl Kaufmann, *Zur Ikonographie der Menas-Ampullen* (Kahire: Societé d'archéologie copte, 1910), 43.

56 [...] sahte bir adamı bir tabuta koyan ve onu [şişe amacıyla] bir kiliseye koyan, eğer adam tabuttan çıkar ve mabedin bazı eşyalarını çalarsa, sürgün edilecektir. Bk. *Stroumitza Parisinus, Supplément grec 1222 typikonu* içinde yer alan *Theotokos Eleousa Manastırı* Envanteri koleksiyonundan “Onikinci Kural”, *BHFD* 1670.

57 Erken Bizans Dönemi Assos Ayazma Kilisesinde bulunan Geç Antik Döneme ait adı bilinmeyen bir azizin mezarına uzanan kanallarda kutsal yağ aktığına dair arkeolojik veriler tespit edilmiştir. Külzer, *Pilgrimage in Byzantine*, 184.

58 “Azizin yortusunda muazzam bir çadır denizi hâlindeki fuarın büyüklüğü konusunda şaşkına döndüler.” Bk. Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ*, 336.

Lahit formulu “Suriye tipi” olarak adlandırılan röliklerler arasında deliklere sahip örnekler içinde özellikle bir hazneye sahip olanlar, kutsal sıvıyı aynı terapötik amaçla hizmet etmek için toplamaktadır⁵⁹(G. 3). Aziz Barnabas ve Sophronikos’un Anadolu, Yunanistan ve Ege Adaları’nı kapsayan hacı ziyaretleri sırasındaki gözlemleri Orta Bizans Dönemi sonu aziz kültü uygulamalarına önemli veriler sağlamaktadır⁶⁰: Larissa’nın Aziz Akhilleios’una ait röliklerinin yer aldığı röliklerden fışkıran sıvıyı “*myron, bir parfümlü yağ*” olarak tanımlamaktadır.

G. 3: Suriye tipi rölikler. Soldan sağa: (a) 5. yüzyıl Erken Bizans Dönemi’ne ait lahit tipi kireçtaşı rölikler. Menşei: Bilinmiyor. (The Menil Collection. <https://www.menil.org/collection/objects/6517-reliquary>); (b) Lahit tipi mermer rölikler, 400-600 yılları arası. Envanter No. 49.69.2a,b. Menşei: Türkiye; (c) Lahit tipi adak epigramlı rölikler, 400-600 yılları arası. Envanter No. 2002.483.3a,b. (Her ikisi de Metropolitan Museum of Art Koleksiyonu, New York. <https://www.metmuseum.org/art/collection/>)

59 Bu konuda çok sayıda çalışmaya sahip Prof. Dr. Ayşe Aydın tarafından incelenen Türkiye müzelerinde -bilhassa İznik, İstanbul, Hatay ve Şanlıurfa müzelerinde sergilenen deliklere sahip- sarkofoj tipi taş veya mermer çeşitli boyutlarda röliklerler için bk. Ayşe Aydın, “Türkiye Müzeleri’ndeki Suriye Tipi Röliklerler”, *Sanat Tarihi Dergisi* Sayı XVIII (Nisan 2009), 1-23; Ayşe Aydın, *Lahit Formlu Röliklerler* (Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2011).

60 Akakios Sabbaites tarafından yazılan *Barnabas ve Sophronios vitası, Athos Dağı, Dionysiou 268, fol. 491v.* bugün Selanik Patristik Çalışmalar Enstitüsü Mone Vlatadon’da korunan elyazması incelemesi için bk. Alice-Mary Talbot, “A Unique Saint’s Life of The Early Thirteen Century: Akakios Sabbaites’ Vita of Saint Barnabas and Sophronios,” *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2010), 57-62.

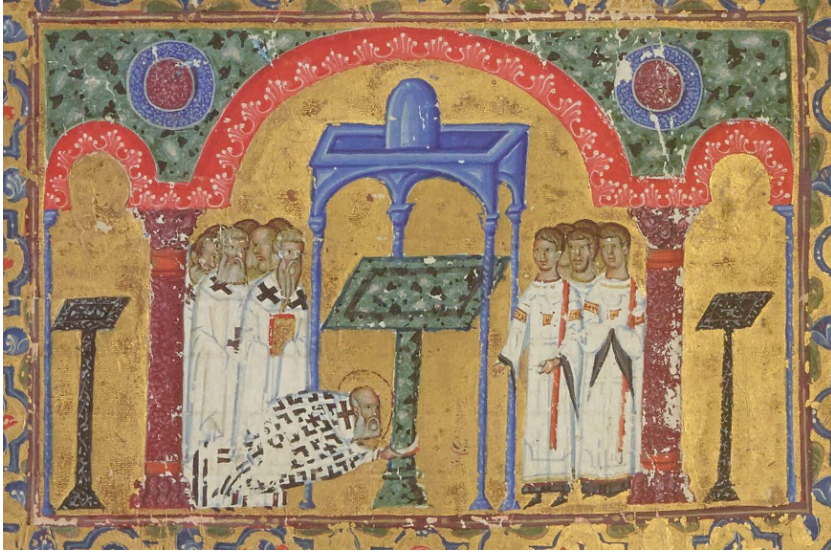

G. 4: İsa ve Havari tasvirli gümüş *pyxis* röliker, erken 5. yüzyıl, Konstantinopolis üretimi (?). Buluntu yeri Hırvatistan. Envanter No. VII 760, Kunsthistorisches Museum Koleksiyonu, Viyana. (<https://www.khm.at/objektdb/detail/70394/?offset=135&lv=list>)

Sızıntı yapan *myronu* içmek, sürmek veya rölikten yayılan kokuyu koklamak için küçük deliklere sahip rölikerler arasında *pyxis* rölikerler de bulunmaktadır. Pek azı günümüze ulaşan altın/gümüş gibi değerli metallere çokgen formlu *pyxis rölikerler*; içlerinde ikinci bir altın kutu ile birlikte (iç içe olarak) kiliselerde altar masalarının altında bulunmuştur (**G. 4**) Kilisede yerleştirildikleri konum ve bir delik sahibi olmaları *pyxis* rölikerlerin *adventus* törenleri içinde kullanıldıklarını düşündürmektedir.

Litürjide Altar Kutsama törenine ait bilgiler, Theodore Balsamon, Nikolas Kabasilas, Selanikli Symeon anlatılarına ve Nazianuslu Gregorius'un *Homilie 44*'sine dayanmaktadır. Gregorius *homiliesinde* “*martirlerin bemata'sı*” olarak tabir ettiği bu uygulamaya ait *Paris graec. 543* elyazmasında bir minyatür yer almaktadır. Altar masasının yağ ile arındırılması olarak bilinen *Altar'ın Kutsanması* sahnesinde Nazianuslu Gregorius, altar masasının altında dizleri üzerinde çökmüş olarak görülmektedir (**G. 5**) Rölikleri altara yerleştirme ritüelinin önemli bir parçası olarak Theodore Balsamon (öl.1199) törenin son aşamasında altların *myron* ile mesh edildiğini izlemiştir; Nikolas Kabasilas (öl.1392) altların kutsal *myron* ile yıkanıp kutsandığını ve Selanikli Symeon (öl. 1429) röliklerin altların tam altına yerleştirildiğini belirtmiştir⁶¹. Gregorius, elindeki beyaz kumaş ile rölikleri sabitlemekte ve *myron* ile kutsamaktadır.

61 Theodore Balsamon, *Responsa ad Interrogationes*, için PG 138, 989; Nicolas Cabasilas, *De vita in Christo 5* için PG 150, 625-636; Christopher Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church* (Londra: Variorum, 1982), 159.

G. 5: Altar'ın Kutsanması. Nazianuslu Gregorius'un Homilisi (Homilie 44) Paris graec. 543 fol. 51v. minyatür. Geç Bizans sanatı kodex elyazması. 1301-1400 kopyası. Bibliothèque Nationale de France koleksiyonu, Paris. (BnF: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10538048z>)

Bizans imparatorlarının mezarından da *myron* fişkırdığı görülmektedir. Asker imparator II. Nikiforos Fokas (Nikeforos Phokas) (963-969) için yazılmış beş önemli metin derlemesi *MS. Lavra 124 folios 133 ve 149* arasında günümüze ulaşan bir *akolouthia*⁶² sayesinde şu bilgi öğrenilmektedir: İmparator azizlik mertebesine ulaşmıştır çünkü 10. yüzyılda kutsal işaret kabul edilen mezarından “mucize-yapıcı *myron*” fişkırması ilan edilmiştir⁶³. *Porphyrogenetos* İsaakios Komnenos, çok özendiği ve değer verdiği *Theotokos Kosmosoteira Manastırı* üzerine 1152 yılında yazdığı *typinkonda*, annesi İmparatoriçe Eirene Doukaina Komnenos'un (öl. 1138) mezarından *myron* fişkırdığını iddia etmiştir:

[...] Bu özel manastırda yaşayanlar, ünlü imparatorları ebeveynlerim ve üstatlarımı anmaktan asla geri kalmamın. Öldükleri günü, gece düzenlenecek dini törende bir adak ile, ve *epitaphios* ilahisi söylenerek anılmalarına izin verin. [...] *Annemin mezarında yağ fişkırdığı görüldü* - (Ah, mucizenin ta kendisi!) O ki, vefatı sırasında tüm ailenin huzurunda kendi göz kapaklarını kendi elleriyle kapatan kişidir. Ölüm anında gözleri üzerinde bir başkasının elleri gezinmedi. O, Tanrı için kutsal bir şekilde yola çıktı [...]⁶⁴

İçinden *myron* fişkıran ikonalara bir örnek *Saydnaya* (Saidnaya ya da Sednaya) *Meryemi ve Bebek İsa* ikonasıdır; ikonaya dair en erken kayıtlar 12. yüzyılın ilk yarısı-

62 Din işleri ofisinin yeni bir aziz ilan edildiğini beyan ettiği resmî belge.

63 Louis Petit, “Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas,” *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904), 401.

64 “Isaakios Komnenos, *Kosmosoteira*, 95” için *BMFD* 169 ve 306.

na ait Magister Thiemar'ın *Liber Peregrinationis* adlı (1186) kroniğinde yer almaktadır⁶⁵. İmparator I. Justinianus'un 547'de Saydnaya İkonası için inşa ettirdiği manastırı ziyaret eden Tapınak Şövalyesi Guy Chat ve Germen hacı Thiemar *myron* mucizesine şahit olmuştur: İkonanın yüzeyinden *myron* akmaktadır ve ikonadan fışkıran *kutsal yağ* Meryem'in göğsünden çıktığını imâ ederek süt ile özdeşleştirmişlerdir.

12. yüzyıla ait Venedik Marciana Kütüphanesi Koleksiyonu'nda korunan Konstantinopolis üretimi *MS. Marc. Gr. 524* elyazması içinde özel bir *enkolpion* için (günümüzde kayıp) yazılmış şiir, *myron* sıvılarının ikonalarından fışkırabildiği bilgisini vermektedir⁶⁶: *Mesampela'nın Azizi* Gregorios'a⁶⁷ ait ikonadan aniden fışkırdığına şahit olan ve metinde *myron* olarak tabir edilen yağlı madde, George Skylitzes tarafından toplanarak bir *enkolpion* hâline getirilmek üzere koruma altına alınmıştır. Son derece kıymetli ve olağanüstü bu madde korunarak bir röliker statüsü kazandırılmıştır⁶⁸. Aziz Gregorios'un armağanı *myron* sıvısına ithafen yazılmış bir *enkomion* şiiri dizelerinde “Gerçek Asma” İsa'nın dallarından “*yeni bir tatlı şarap olarak*” döküldüğü kaydedilen *myron* hem rengi hem tadı hem de ikonografik bağlamda İsa'nın kanı ile özdeşleştirilmiş böylece ökaristik bir karaktere bürünmüştür⁶⁹. *Myron* ile *asma* arasında kurulan bu korelasyonu ikonadan fışkıran *myron*lar için verilen ilk örnekte de görmek mümkündür: Süt ile özdeşleştirilen Saidnaya Meryem İkonası *myronu*, kendinden “Çorak Asma” olarak bahseden ve çocuk doğurması imkânsız bir yaşta Vaftizci Yahya'ya hamile kalan Elizabet'in göğüslerinin mucizevi bir şekilde sütle dolması üzerine yapılan ikonografik atıfları hatırlatmaktadır⁷⁰. Orta Çağ Hristiyan sanatı konteksi içinde *Çarmih Sıvıları* ya da *Kurtuluş Sıvıları*⁷¹ olarak kabul edilen ve birbirleriyle ya da birbirleri yerine kullanılan kan, şarap, süt, bal gibi ikonografik unsurlara *myronu* da eklemek yanlış olmaz⁷². Semavi tıbbın kullandığı şifa reçetelerinde yer alan mucize-yapıcı maddeler simgesel ifadeler taşıdığı için söz konusu maddelerin yeryüzünde ne olduğuna dair kimyasal analizinden ziyade ikonografik analizi, öteki dünyadan deva bekleyen inançlı için çok daha büyük önem taşımaktadır.

65 Ceylan Borstlap, *Ortaçağ Hristiyan Sanatında Emzirme ve Sütün İkonografisi* (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2022), 76.

66 *MS. Marc. Gr. 524 folio 193r*: Andreas Rhoby, “Zur Identifizierung von Bekannten Autoren im *Codex Marcianus Graecus 524*,” *Medioevo Greco* 10 (2010), 167–204.

67 Bithynia sınırları içinde yer alan *Mesampela*, “H. Georgios” için bk. Klaus Belke, “Bithynien und Hellespont”, *Tabula Imperii Byzantini TIB XIII* (Viyana: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2020), 340 ve 771; Nikomedeia Körfezine bakan Aziz Gregorios'a adanmış bir manastır yapısının varlığı, Komnenoslar döneminde inşa edildiğini yazan Anna Komnena tarafından bildirilmiştir. Bk. Anna Komnena, *Alexiad*, XI. II. Kısım 1.

68 “*Myron fışkıran Mesampela Azizi George ikonasını taşıyan bir röliker enkolpion üzerine*” başlığı altında sözkonusu röliker enkolpiona ithaf edilmiş şiirin tamamı için bk. Rhoby, *Zur Identifizierung von*, 185–186.

69 “Ben gerçek asmayım”, Yuhanna 15:1 ve 5.

70 Suriyeli Efrem'in *Kutsal Doğum Üzerine Hymnları* için bk. Borstlap, *Ortaçağ Hristiyan Sanatında Emzirme*, 78-79.

71 “Kurtuluş Sıvıları” için bk. Borstlap, *Ortaçağ Hristiyan Sanatında Emzirme*, 94-96.

72 Doğer ve Borstlap, *Kutsal Bal*, 1335-1387.

Aziz Demetrios'un *myronu* da aynı ikonografik bağlamda ökaristik bir karaktere sahiptir, hatta azizin referansları çok daha fiziki niteliktedir. 11. ile 12. yüzyıllar arasında tarihlendirilen bir grup Orta Bizans Dönemi Aziz Demetrios rölikeri, hem *myron* hem de kan barındırmak için çift hazneden oluşmaktadır⁷³. Hem söz konusu Orta Bizans röliker grup içinde hem de ikonografik çerçeve içinde yan yana yer alan bu iki madde “Myron ve kan” -myron ve *asma* gibi- ilişki içerisinde, birbirine bağlı ve birbirini tamamladığı açıktır. O hâlde kutsal figürlerden kaynaklanan mucizevi *myron* sıvısının bileşenleri arasında kan ve/veya süt yer alabilir. *Myroblût* Aziz Panteleimon örneğinde kutsal *myrona* fazladan eklenen kan ya da süt gibi maddelerin gerçekte ne oldukları gizemini korumaktadır. Temel özellikleri olarak kabul edilen bileşenleri *koku ve yağ* dışında, hagiografi metinlerinde *myronun* içeriğinin detayları üzerine daima bilinçli bir sessizlik vardır, çünkü kutsallık atfedilmiş mucizevi şifa özelliği Tanrı'nın gizemidir; gizemli kutsal bileşenler ise Tanrı'nın bu dünyadaki varlığı, semavi tıbbın beşerî tıba üstünlüğünün bir kanıtıdır.

Kurtuluş Sıvıları arasında bir diğer *myron* örneği *myroblût* Aziz Panteleimon'un rölikeridir; *myron* içeren röliker âdeta rölik statüsüne yükseltilmiştir. Bizans imparatorlarının azizin kült gününde yelkenli tekneleriyle Büyük Saray'dan karşı yakaya geçerek huzuruna geldikleri *myroblût* Aziz Panteleimon'un⁷⁴ Hagia Sophia (Ayasofya)'da sergilenen *myronu* azize atfedilen önemi anlatmaktadır. En erkeni 11. yüzyılın ilk yarısı olmak üzere, Orta Bizans metinlerinden elde edilen bilgiler arasında “azize ait süt ve kan” dolu olduğu söylenen rölikerin -azize ait *myronunun*- *Büyük Kilise Hagia Sophia*'da bulunduğunu söyleyen görgü tanığı, *Hagia Sophia*'nın rölik koleksiyonu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir⁷⁵: *Myron*, azizin rölikleri ile temas eden (sızan/fışkıran) bir sıvı değildir, azizin kendisine ait bir sıvıdır: “Aziz Pantaleon'un kanı ve sütü (...) altın kapaklı büyük kristal bir vazanın içerisinde [martyr edilirken yaralarından fışkırdığı söylenen süt, azizin yortu gününde kanından ayrılarak üste çıkıyor]”.

11. yüzyılın ikinci yarısına ait *synaxarion*larda Makedonya Rönesansı ortamının iki şairi, İngiliz hacının en geç 13. yüzyılın başında başkent Konstantinopolis'te *Hagia Sophia*'da gördüğünü iddia ettiği rölikerin varlığını desteklemektedir⁷⁶. Aziz Panteleimon'un rölikerine atfettikleri epigramlara sahip şairlerden ilki, esprili üslubu ile tanınan Kristoforos Mytilenaios (öl. 1050), diğeri azizin *vitasını* yazan Kyriotes

73 Azize ait dokuz adet rölikerin “kan ve *myron*” içerdiğini söyleyen Hostetler, Lavra *enkolpionu* üzerinde “ἄγιον αἶμα, ἄγιον μύρον” *kutsal kan kutsal myron* yazdığını belirtmektedir. Hostetler, *The Function of*, 191.

74 Constantine Porphyrogenetos, *De Ceremoniis (The Book of Ceremonies)* Cilt II, çev. Ann Moffat ve Maxime Tall (Leiden: Brill, 2012), 561.

75 Giuseppe Mercati, “Sontuari e Reliquie Constantinopolitane Secondo il Codice Ottoboniano Latino 169, Prima della Conquista Latina (1204),” *Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia* XII (1936), 133-156.

76 İlki *Emmetra Synaxaria* azizleri onurlandıran *synaxarion* türünde, diğeri *Stixoi Diafori*. Tercümesi için bk. Marc De Groote, *Christophori Mitylenaii Versuum Variorum Collectio Cryptensis*. Corpus christianorum, Series graeca 74 (Turnhout: Brepols, 2012), XXVIII.

olarak da bilinen şair Ioannes Geometres'tir⁷⁷. *Hagia Sophia kutsal myronu*'nun yapısı açıkça belirtilmiştir: İçeriğinde “kan ve süt”⁷⁸ yer almaktadır ve röliker *kutsal koku* anlamına gelen *ágion apomyrisma* “ἅγιον ἀπομύρισμα” olarak adlandırılmıştır.

Nikomedialı Aziz Panteleimon'un başı kesildiği anda fişkırması gereken kandan önce süt fişkırma mucizesi uyarınca bedenine ait sıvıların bir röliker içinde saklanması ile diğer azizlerin röliklerinden fişkırın *myron*lardan ayrılır. *Hagia Sophia Myronu*, bir azi-ze ait kemiklerden fişkırın mucizevi sıvıdan ziyade, azizin martir edildiği anda, henüz hayatta iken bedeninden mucizevi olarak çıkan sıvılar olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Aziz Panteleimon'a ait kutsal *myronun* kendisi bir röliktir. Ayrıca *Kutsal Hagia Sophia Myronu* için “ἅγιον ἀπομύρισμα” adı verilmiş olması *Apomyrisma* kavramını gündeme getirmektedir. 10. yüzyıl terminolojisine göre apo-mûrizo/-sma “kokuyu alma” eylemi için *Souda Ansiklopedisi* “bir azizin kutsal emanetlerinden şifa amacıyla kullanılmak üzere hoş kokulu bir sıvı sürme geleneğine” atıfta bulunmaktadır⁷⁹. Bu veriye dayanarak *Hagia Sophia Myronu* süt ve kan karışımı içinde (genellikle *myron* yapılarında karşılaştığımız üzere) hoş kokulu bir yağın yer aldığı söylenebilir. Ayrıca bu iddia, İngiliz Hacının belirttiği üzere, azizin yortusu 27 Temmuz'da iki sıvı “birbirinden ayrışarak üste çıkıyor” gözlemini de desteklemektedir.

Geç Bizans Dönemi'ne ait başka bir *myron* aktivitesi “parfümlü yağ *myron*” ile mesh edildiklerini belirtmektedir: 13. yüzyılda gezgin Azizler Barnabas ve Sophronikos İstanbul Boğazı'nı küçük bir gemiyle Lampsakos'a geçerek *Aziz Parthenios Piskoposluk Kilisesi*'ni ziyaret etmişler, azizin kutsal emanetlerinden elde edilen parfümlü yağ olarak tarif ettikleri “*myron*” ile kendilerini yağlamışlardır⁸⁰. Bu eşsiz lütüflardan Bizans imparatorunun faydalanmadığını düşünmek imkansızdır⁸¹. Epifania Bayramı arifesi Kontantinopolis Patriği önce *Hagia Sophia* ve *Aziz Stefanos Kilisesi*'ndeki kutsal suları (*myron* ve *krio*) kutsal ve imparator ile birlikte *Aziz Stephanos Kilisesi*'nde gerçekleşen törende mumlar eşliğinde “*patrik, kutsal suyu alıp imparatorun ellerine döker ve imparator ellerini yıkayıp başına ve yüzüne mesh eder*” hatta dilerse imparator bu kutsal suyu içerdi⁸².

77 Geometres'in “*Aziz Panteleimon'un Hazine Sandığı Üzerine*,” adlı şiir, *MS. Gr. 352 fol. XIII elyazması* içinde günümüze ulaşmıştır. Bk. John A. Cramer, *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1839-1841), c. 4, 266; Kristoforos Mytilenaios şiiri “Christophorus Mytilenaeus Epigrammata”, *Grottaferrata Biblioteca Statale di Monumento Nazionale*'de 13. yüzyıla ait *Ms. Z. gr. 055* elyazması içinde *fol. 057* ile *fol. 79v*. arasında günümüze ulaşmıştır. De Groot, *Christophori Mytilenaii*, no. 89.

78 British Museum koleksiyonuna ait *enkolpion* üzerindeki epigramda “[...] *Senin kanın ve myronun ile meshedildim* [...]” dizesi seçilir. Dumbarton Oaks koleksiyonunda yer alan *enkolpionda* ise *myronla* birlikte azizin saygıdeğer kanının bir arada taşındığı yazılıdır. Resmine ulaşamayan Almanya Stuben Aziz Nikolaos Manastırında korunan bir Demetrios rölikerin içinde de kan ve *myron* bulunduğunu açıkça belirten bir epigram vardır. Hostetler, *The Function of*, 52-58.

79 Wolf, *Souda Lexicon*, nr. 3446; *PG* 99.1664 b.c; ayrıca Constantine Porphyrogenitus, *De Contionibus Militaribus* 8.28.

80 Talbot, *A Unique Saint's Life*, 60.

81 “Davud Kral Olarak Meshediliyor,” 1. Samuel 16: 1-23.

82 Porphyrogenetos, *De Cer* 25 [V34] 140-1.

2. Kandil Yağı

Kültlerine uygun olarak ortaya çıkan kokulu merhem *myron* gibi röliklerin üzerinde yanan kandillerden de koku yayıldığı tespit edilen azizlere ait mucize örnekleri oldukça fazladır. İyileşmek adına azizlerin rölikleri üzerinde yanan kandillerin yağı iki şekilde göksel ilaç olarak reçetelendirmiştir: 1) Losyon olarak sürülerek 2) İçilecek. Selanik'te Aziz Theodora'nın *kyriptas*ındaki kandil yağını kimi hacı içerek kimi bedenine sürerek veya her ikisinin de aynı anda yaparak şifa bulmaya çalışmıştır⁸³. 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyıl metinlerinde içme eylemi ön plana çıkmaktadır. Aziz Menas mucizeleri arasında bir örnekte martirin mezarına giren bir hacı, azizin vücudunu koklamak istemiş; böyle bir koku giderme eyleminden sonra doğrudan mezarında yanan kandilin kokulu yağını içmiştir⁸⁴. Şifa veren yağ, azizin röliklerinin tam üzerinde yanan kandilin yağıdır. Sadece röliklerin yakınında eğer *kriptanın* konumu uygun ise tam olarak aziz kemikleri üzerinde gece gündüz yanan kandillerden gelen yağlar mucizevi işleve sahiptir (G. 6). Hatta ne kadar yakın ise, o kadar fazla şifa gücüne sahiptir.

G. 6: Aziz Demetrios ve Kandil. Orta Bizans Dönemi 11. yüzyıla ait rölikerin içinde yer alan altın ve cloisonné Aziz Demetrius tasvirli enkolpion. Üzerinde “O A ΔΗΜΗΤΡ(ΙΟC)” *O Demetrios* + “ΑΙΜΑΤΙ ΤΩC CΩC ΚΑΙ ΜΥΡΩC ΚΕΧΡΙCΜΕΝΟΝ” (*Sizin Myron ve Kanınızla Mesh Edildi*) yazmaktadır. British Museum Koleksiyonu, Londra. The British Museum, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1926-0409-1

83 Alice-Mary Talbot, “Family Cults in Byzantium: The Case of St. Theodora of Thessalonike,” *Women and Religious Life in Byzantium*. Variorum Collected Studies Series (Aldershot: Ashgate, 2001), 56.

84 Caseau, *Parfum et guérison*, 183.

Kandil yağı ile şifa dağıtan ünlü martir Asker-Aziz Menas'a ait bugün Pierpont Morgan koleksiyonunda yer alan *Codex 590*⁸⁵ elyazması ile günümüze ulaşan 17 adet mucize arasında *Mucize 15 (BHG 1256-1269)* röliklerle temas hâlindeki kandili açıkça tarif etmektedir: “Onu aşağıya kryptaya (katabasis) indirdiler, azizinin bedeninin olduğu yere. Toposun oikonomos'u, azizin bedeni üzerinde yanan kandilden biraz yağ aldı”. *Mucize 16*'da ise eli taşlaşan bir suçlu mezara inmiş, orada azizin *vücudunun üzerinde yanan kandilden çıkan yağla tedavi edilmiştir*⁸⁶. *İskenderiyeli Timothy'nin Menas Mucizeleri*⁸⁷ metni içinde *Mucize 12*'de bir azizin *sarkofajının* yanına indirilen çocuk, mezar-kandilinden yağ ile mesh edilerek illetten kurtulmuştur. Aziz Menas'ın başlıca tedavi şeklinin kyriptasından toplanan kandil yağı olduğunu ve geniş bir coğrafyaya yayılan *ampullalarının* içeriğinin *rölik kandilinin yağı* ile dolu olduğunu söylemek mümkündür⁸⁸. Kadıkalesi/Anaia kazılarında oldukça yoğun miktarda bulunan parfüm ya da tıbbi sıvıların ticaretinde kullanılmış olduğu düşünülen yaklaşık 14 cm-16 cm yüksekliğindeki ungentarium/şişeler⁸⁹, burada bir şifa faaliyetine işaret sayılarak *myron* ya da kandil yağı temin edilen hacı şişeleri de olabilir. Nitekim Anaia'da bir yüzeyinde *martyr* haçı olduğu açık kurşun bir *ampulla* da bulunmuştur⁹⁰. Bu bağlamda *martyrium*da, sarkofaj kriptaya da rölik korunan tüm kült alanlarında yapılan arkeolojik çalışmaların Bizans hagiografi bilgisiyle desteklenmesi, mezar üzerinde tespit edilen ve muhtemelen bir kandil asıldığına işaret eden izler (ayrıca aynı birimde bulunan kandile ait cam, seramik, metal askı fragmanların varlığı ile) şifacı bir martir-aziz mezarı yahut röliğinin varlığına dair kanıt olabilir.

Aziz Eustratius mucizeleri arasında yanan kandillerden hoş bir koku yayıldığı öğrenilmektedir, röliklerinin içine düşen hacı, azizin “hoş kokulu” kandil yağını kaptığı gibi içmiştir⁹¹. Martir-aziz mezarlarında yanan bu kandillerin bir koku yaydığını söylemek mümkündür. Halife Abdülmelik dönemine ait en erken 644-647 en geç 705 yılları arasına ait belgede Kubbetü's-Sahre'deki “kandillerin ılıgın, mirobalan ve yasemin yağından oluşan” yağlı yakıtın çok hoş bir kokuya sahip olduğu ve Hristiyan

85 Geç Roma Dönemi hagiografyasına ait *codex* metin İskenderiye Piskoposu Apa Theophilos'a atribülenmiştir. James Drescher, *Apa Mena: A Selection of Coptic Texts Relating to St. Menas* (Kahire: Societé d'archéologie Copte, 1946), I: 28 ve II: 32, 25.

86 Drescher, *Apa Mena*, II: 14-29, 32.

87 Stephanos Efthymiadis, *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography II: Genres and Contexts* (Farnham: Ashgate, 2014), 106.

88 *Paris Bibliothèque Nationale Abbadié* koleksiyonu *MS 92, fol. 123-130*, Etiyopya elyazması *MS d'Abbadie 92* için C. M. Kaufmann, *Zur Ikonographie der Menas-Ampullen* (Kahire: Societé d'archéologie Copte, 1910), 43.

89 Zeynep Mercangöz, “Emporion ve Kommerkion Olarak Anaia'nın Değişken Tarihsel Yazgısı”, *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (İstanbul 25-28 Haziran 2007)* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2010), 290; Ayrıca bk. Tümay Hazinedar-Coşkun, “Bizans'ın Cam Işık Kaynakları: Anaia Anıtsal Kilisesinin Aydınlatmasına İlişkin Öngörüler,” *Sanat Tarihi Dergisi 31* (2022), 1019.

90 Zeynep Mercangöz, “Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı: Bizans Döneminde Birkaç Küçük Buluntu,” *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts Byzans 15*, (2012), 228, resim 6.

91 Athanasios Papadopoulos-Kerameus. “Vita Eustratii,” *Ανάλεκτα Τεροσολιμντικης σταχυολογίας*, c. IV. (Petersburg: Kirschbaum, 1897), 395.

hacılardan çok güzel kokular yayıldığı ifade edilmiştir⁹². Konstantinopolis'te yaşadığı sağaltıcı deneyimlerini aktaran bir hacı sayesinde, Kutsal Havarilerin Kilisesi (ve yakınlarında)⁹³, Konstantinopolis Patriği Aziz Methodius (öl. 847) ile Bilge VI. Leo'nun eşi Aziz İmparatoriçe Theophano (öl. 893) gibi sonradan aziz ilan edilen örnekler hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır: “*Ve o kutsal tapınaklardan en saf suyu alıyorum; ve kutsal babamız Methodius'un mezarından ve kraliçemiz İmparatoriçe Theophano'nun kutsal sunağındaki buhurundan güzelce kokulanıyorum; ve oradaki şamdanlardan yağ alıyorum*” ve kokulu olan tüm bu yağlar, yanan kandilin yağı dâhil olmak üzere içilebilmektedir⁹⁴.

Kitab-ı Mukaddes'te “Yanan Işık İsa”⁹⁵, bölümünde ona yanması için imkân veren yağ/élaion (ἔλαιον) ile Tanrının merhameti/éleos (ἔλεος) arasındaki ikonografik ilişki *On Erden Kız* (Matta 25: 1-13) anlatısı ile daha belirgin hâle gelmektedir: Elllerinde tuttıkları cam *ampulla*⁹⁶ ile yağ alan akıllı kızlar, İsa'nın açtığı kapıdan içeriye girme olanağı bulmuşlardır (G. 7) Bizans azizler kültü aynı amaca hizmet ederek hacılara kandil yağı sunmaktadır, böylece hacılar ampulla gibi *eulogia* kaplarıyla röliklerle bir şekilde temas etmiş bu değerli maddeleri beraberlerinde götürebilirler. Geri dönüş yolunda genellikle dayanıklı malzemelerden pişmiş toprak veya kurşun gibi metallere imal edilen *eulogiai* kaplar arasında *ampullae* formundaki hacı mataraları, enkolpion röliker gibi boyunda da taşınabilmektedir. *Akıllı Erden Kızlar* gibi *ampullalarını* “yağ gibi kokulu likitlerle” dolduran Piacenza Hacısı, Ioana rahibi Adomnan ve Galyalı Arnulf *Kudüs Kutsal Kabir Kilisesi* mucizelerini aktarırken “tatlı bir koku”dan bahsetmişlerdir (G. 8).

92 Avinoam Shalem, “Fountains of Light: The Meaning of Medieval Islamic Rock Crystal Lamps,” *Muqarnas* 11 (Leiden: Brill, 1994), 11, dipnot 73.

93 Glanville Downey, “The Church of All Saints (Church of St. Theophano) near the Church of the Holy Apostles at Constantinople,” *Dumbarton Oaks Papers* 9/10 (1956), 302.

94 *Vita S. Theophano* için bk. Eduard Kurtz, “Zwei Griechische Texte über die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI,” *Zapiski Imperatorskoï akademï nauk VIII* (Petersburg: Zapiski Imperatorskoï akademï, 1898), 22, 30.

95 Markos 4:21; Matta 5:15; Luka 8: 16-18.

96 Martino A. Rizzo, *An Extract from the Book of Antonio Munoz Published in Rome in 1907: The Miniatures of the Rossano Gospels (Codex Purpureus Rossanensis)* (Floransa: Tipografia Coppini, 2021), 17-18 ve 20.

G. 7: On Erden Kız minyatürü. *Codex Purpureus Rossanensis* (Rossano) fol. 5. Konstantinopolis üretimi 6. yüzyıl, Rossano Katedralı Diocesan Müzesi Koleksiyonu, Rossano. (Ecclesiastical Heritage Office. Archdiocese Rossano Cariati, <https://www.artesacrarossano.it/>)

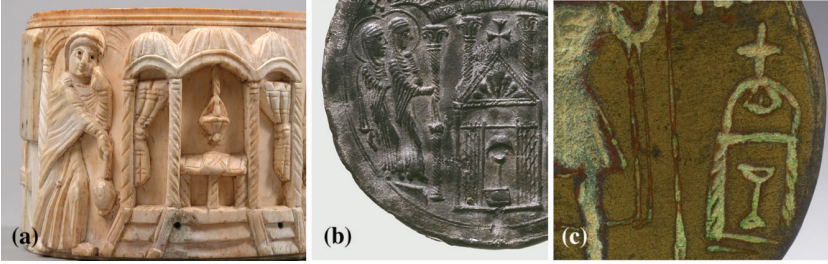
G. 8: Kurşun hacı ampullae. Sol: Kudüs Kutsal Kabir Kilisesi ve *Melek ile Kadınlar* tasvirli kurşun hacı matarası, Kudüs üretimi, 12. yüzyıl, Skulptursensammlung und Museum für Bizantinischen Kunst Koleksiyonu, Berlin. (Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 114, Abb. 8); Sağ: Aziz Demetrios ile Aziz Georgios ve Kutsal Kabir Kilisesi tasvirli kurşun hacı matarası, Kudüs üretimi, 12.-13. yüzyıl, British Museum Koleksiyonu, Londra. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1876-1214-18)

Kutsal Kabir Kilisesi ikonografisine sahip İsa'nın mezarı üzerinde yanan kandil tasvirli ampullaların, “tek bir damlasıyla tüm hastalıkları iyileştiren”⁹⁷ mucize-yapıcı kandilden alınan yağ ile doldurulduğu bildirilmektedir⁹⁸: “Şayet bu dünyadaki tüm çiçekleri bir kutunun içine toplasaydınız bu yağ gibi kokulu sıvı gibi kokardı [...] öyle tatlı bir koku ki tek bir damlası tüm hastalıkları iyileştiriyor”. Mezarda yanan kandil ve

97 Adomnan, *De Locis Santis*, Kitap III.114 ve v288.

98 Ritter, *Zwischen Glaube und Geld*, 113.

bu kandilin yağının röliklerle temas eden kutsal bir yağ hâline gelerek şifa kudretine sahip olması inancının İsa'nın mezarında, naaşının kutsal yağlar ile hazırlandığı *lithos* üzerinde yanan kandil ve kutsal haç mucizesine dayandığı açıktır (G. 9). Dolayısıyla bu kudretten beslenen şifacı azizler, hastaları kandil yağı mucizeleriyle iyileştirmişlerdir. *Anarygoi* Hekim-Asker Azizler *Kyros ve Ioannes'un Mucizeleri*⁹⁹ (BHG 469-470, 472-479i) arasında *Mucize 3* metninde yukarıda bahsedilen *élaion* (ἐλαιον) kavramı yer almaktadır; kandilden alınan yağ, *élaion tó tis kandilas* “ἐλαιον τὸ τῆς κανδήλας” ile Kalos'un kırık bacağı kemikle dolmuştur¹⁰⁰.

G. 9: Kudüs Kutsal Kabir Kilisesi'nde *lithos* üzerinde yanan kandiller. Soldan sağa: (a) Fildişi *pyxis*, *Myrofóroi* (Myhr taşıyan kadınlar) ve Boş Mezar sahnesi (detay), 6. yüzyıl, Doğu Akdeniz üretimi, Env. No. 17.190.57a,b. Metropolitan Museum of Art Koleksiyonu, New York. (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464499?sortByzantine>); (b) Kurşun *ampulla*, *Myrofóroi* (Myhr taşıyan kadınlar) ve Boş Mezar sahnesi (detay), 6.-7. yüzyıl, Doğu Akdeniz üretimi, Dumbarton Oaks Koleksiyonu, BZ 1948.18 (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/477469>); (c) Martir-aziz İsidore'nin damgası, 6. yüzyıl, bronz. Menşei: Sakız Adası. The Walters Art Museum Koleksiyonu, Baltimore. (<https://art.thewalters.org/detail/22682/pilgrim-stamp-of-saint-isidore/>)

Kutsal kandil yağı ile hazırlanmış çeşitli kült unsurlarının muhafaza şekilleri arasında balmumu ile kaplanarak koruma altına almak da bir yöntemdir¹⁰¹. Konstantinopolis'in androloji hususunda uzman şifacısı Aziz Artemios da üzerinde azize ait tasvir bulunan ve merhem gibi sürülebilen balmumundan yapılmış bir tür *eulogia* ile *kyriptasından* sürekli yanan kandilden alınan “kutsal yağı” ile şifa dağıtmıştır¹⁰². Konstantinopolis'in *Okseia* semtinde *Vaftizci Yahya Kilisesi*'nin cenaze ve kült alanında gerçekleştirdiği 45 mucizeden oluşan Aziz Artemios koleksiyonu, bu azizin kültürünün bir inkübasyon şifa kültürü olduğunu söylemektedir. Tedaviden önce genellikle adak için kandil alınmaktadır, kutsandıktan sonra mezarın bulunduğu kyripta odasında

99 Montserrat, *Pilgrimage to the Shrine*, D. 3, 7, 22, ve D. 4, 257-279.

100 Sophronius, *Miracles Des Saints*, BHGI 477-479, 3.

101 Daniel Caner, “Towards a Miraculous Economy: Christian Gifts and Material ‘Blessings’ in Late Antiquity,” *Journal of Early Christian Studies* JECrSt 14 (2006), 331.

102 *Artemios'un Mucizeleri* BHG 173, 25 için bk. Athanasios Papadopoulos-Kerameus “Miracula xlv sancti Artemii,” *Varia Graeca Sacra. Subsidia Byzantina* 6 (1975), 1-75; “Kalça kemiği tedavisine kandil yağı” *Mucize* 19, 6, 16, 23, 24, 38, 45.

veya çevresinde uyumak mümkündür¹⁰³. Hacılar, azizlerin röliklerine mümkün olan en yakın noktada bazen aylarca *martyrion*larda gecelemişler, genellikle kutsal alanın avlusunu hatta nefleri uyumak için kullanmışlardır¹⁰⁴. Hacı pulları (jeton) gibi tasvirli, azizin imgesini taşıyan lakin balmumundan imal edilmiş bir merhem-mührüne (ektypoma) sahip Aziz Artemios, merhem uygulamaları arasında fark yaratmaktadır. Kültü Konstantinopolis şehrinde oldukça popüler olan azizin “*oldukça güzel kokan balmumu*”nun içeriğinde kandil yağı olması mümkün görünmektedir. Karışımın balmumu ile muhafaza altına alınarak dağıtılabılır ve taşınabilir hâle getirilmesi Geç Roma Döneminde sıkla başvurulan bir ithalat yöntemidir¹⁰⁵. *Mucize 16*'da “*Hamamda çalışan kadın*” mucizesinde olduğu gibi merhem kolayca yumuşatarak tatbik edilebildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁶. İnce bir yapıya sahip olduğu, tıpkı mektup mühürleri gibi ısıtılıp bir miktar akıtılınca muhtemelen metal bir mühür ile aziz tasvirinin damgalandığı düşünülebilir. Böylece hacı pulu-vari bir görünüm elde edilir; bu durum ayrıca kullanım sırasında yeniden ısıtmak suretiyle yaraya tatbik edilmesi mümkün merhem-mühürlere ait arkeolojik bir verinin günümüze niçin yansımadığını da açıklamaktadır. *Balmumu Mühürler* (ektypoma), *Balmumu Merhem* ya da *Merhem-mühürlere* dair arkeolojik bir ize rastlanan en yakın örnek, balmumunu damgalamak için kullanılması mümkün Kos Adasında Erken Bizans Dönemi'ne ait ekmek mührü olmayabileceği değerlendirilen pişmiş toprak damga olabilir¹⁰⁷ (G. 10).

G. 10: *Bizans Damga*. Erken Bizans dönemine ait damga. Menşei: Kos Adası, Yunanistan (Ersi Brouskari, “An Early Christian Breadstamp from Kos,” *Ανταπόδοση*. Athens (2010): Fig.1 ve 2, 2 ile Fig. 3, 3.)

103 [...] Kiliseye vardığında, oğlunun adına yaygın geleneğe göre şarap ve yağdan bir adak kandili adadı. Papadopoulos-Kerameus, *Miracula xlv sancti Artemii*, 1-75: Mucize 4, 11 ve 17.

104 Lykia'da röliklerle temas etmek isteyenlerin erişimi hakkında bk. Philipp Niewöhner, “Aziz Nikolaos'un Mezarı,” *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, ed. Engin Akyürek ve Koray Durak (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 201; Jean-Marie Sansterre, “Apparitions et Miracles a Menouthis: de L'Incubation Paienne a L'Incubation Chretienne,” *Apparitions et Miracles (Problemes d'hist des Religions)*, ed. Alain Dierkens (Brüksel: UNIV Bruxelles, 1991), 70.

105 Max Ritter, “*Do ut des: The Function of Eulogiai in the Byzantine Pilgrimage Economy*”, *Pilgrimage and Economy in the Ancient Mediterranean* 192. (Leiden: Brill, 2020): 254.

106 “Mührü yumuşattı, mührün yumuşatılmış mumunu sürdürdü ve değdiği anda sağlıklı oldu.” Bk. Papadopoulos-Kerameus, *Miracula xlv sancti Artemii*, Mucize 16.

107 Objeye ekmek mührü olarak tanıtılmakla birlikte araştırmacı, üzerindeki ikonografinin mevcut ekmek mühürlere benzeri olmadığını da ifade etmektedir. Ersi Brouskari, “An Early Christian Breadstamp from Kos,” *Ανταπόδοση*. Athens (2010), 13, res.1 ve 2, 2 ile res.3, 3.

Mühür üzerindeki kandil tasvirleri, röliklerle etkileşim haline giren kutsal kandil yağlarının mucizesini ifade edebileceği gibi, bu kandillerin yağında imal edilen balmumu pullar damgalanarak dağıtılmış da olabilir. Balmumu-*eulogia* bağlamında, Orta Çağ Hristiyan sanatı içinde bal ve balmumu gibi arı ürünlerinin kutsallığına ve lütfuna bağlı olarak ikonografideki anlamı da göz ardı edilmemelidir¹⁰⁸. Kutsalın müjdesini taşıyan Tanrının habercileri arılardan çıkan şifalı altın *balsam* ile İsa'nın Habercileri azizlerin röliklerinden çıkan mucizevi merhem arasındaki korelasyon ikonografik bütünlük içindedir.

3. Şifanın Tatlı Kokusu

Şifa dağıtan azizin rölikleri yakınında ya da üzerinde sarkıtılmış gece gündüz yanan kandillerden alınan şifa-yağlarının rağbet görmesinin bir sebebi de kokusudur. Rölik ile ışığın yakın (ve ilahi) temasını sağlayan, bu ilişki sonucu ortaya çıkan kutsal kokudur. Nitekim ikonalarından ya da azizlerin kemiklerinden fişkıran *myron* örnekleri ile röliklerin üzerinde yanan kandil yağlarının ortak noktası genellikle kokulu yağlardan oluşmasıdır. Bu bağlamda röliklere yakın mesafede bilhassa üzerinde asılı kandillerin yağının içilmesi yanıcı esanslı yağ eklenmiş kandil yakıtından fazlasıdır; ikonografik açıdan bize rölik ile yağ arasındaki kutsallığın bağlayıcılığını gösterir. Bu bağlayıcılık koku ile ifade edilmektedir. Mesembria Manastırı'nın (günümüzde Nesebar) Efendisi Aziz Luka'nın anılması kutlanırken kaydedilen ifadeler içinde kandil yağının Tanrı tarafından azize lütfedilmiş bir “*şifanın tatlı kokusu*” bilgisi yer almaktadır: “*Hastalığınızda O'nun kutsal emanetine yaklaşın ve onun kandilinin yağıyla kendinizi mesh ederek Tanrı'nın ona verdiği şifanın tatlı kokusunu ve lütfunu anlayacaksınız*”¹⁰⁹. Röliklerin üzerinde sarkıtılmış kandillerin (a) işlevi bulunduğu (b) mekân; kandil yağı (c) uygulaması ve kandil yakıtının (d) içeriği bu ifadede bir arada açıkça belirtilmektedir: Ulaşılmak istenen asıl hedef şifanın kokusudur.

Bizanslıların kavramlara bakış açısını ve sosyal hayatına yansıyan dinî inançla kuvvetlendirilmiş davranış şekillerini anlamak için *Bizans'ın oneirokritik mirası* olan rüya tabirleri önemli bir başvuru kaynağıdır. Rüyada “yanan bir kandil görmek”, bir sırrın açığa çıkması olarak yorumlanmıştır¹¹⁰. *Oneirokritikon*larda, kutsal gizemin açığa çıkması ile ilişkilendirilen kandillere eşlik eden koku¹¹¹, öte dünya ve ölüm acısıyla bağdaştırılan tütsünün güzel kokusu aynı bağlamın unsurları olarak görülür. Orijinal metinde ise tatlı yağlar yerine *myron* kelimesi kullanılmıştır¹¹². Ölüm ile ilişkilendiri-

108 Doğer ve Borstlap, *Kutsal Bal*, 1338-1340.

109 *BMFD* 927.

110 Steven M. Oberhelman, *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri. Giriş, Çeviri ve Yorumlarıyla Birlikte Altı Oneirokritika* (İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 2018), 179, dipnot 65 ve 66.

111 Oberhelman, *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri*, 127, dipnot 30a ve 30b; “9. Madde” için 152; 158, 207 ve 208, dipnot 132; 231.

112 Oberhelman, *Bizans'ta Rüya Tabirnameleri*, dipnot 151, 209.

len susam, fındık, meyve ve meyve çiçekleri benzeri genellikle yanıcı organik maddelerden elde edilen tatlı kokulu yağlar olduğu belirtilmiştir¹¹³. Kokunun öte dünya ile ilişkisi ve kokunun ikonografisi için bu çalışma içinde ele alınan hagiografik metinler arasında tespit edilen bir ifade, kokunun kutsallığın “sağlam ve açık kanıtı olarak” görüldüğünü işaret etmektedir: “[...] size ‘ilk şehit’ olarak kutsanmış Stefanos’un bedeninden kutsal emanetler gönderdim: bunlar onun etinin ve kas kırımlarının tozudur ve çok daha kesin olması gereken inandığımız bir şey de, kutsallığının sağlam ve açık kanıtı olarak renkler ve parfümler açısından zengin kemiklerdir [...]”¹¹⁴ Avitus’un bildirdiği üzere “röliklerin kokulu olması” kutsallığının bu dünyadaki delilidir. Rahip Lukianos, 415 yılı Aralık ayında Kudüs yakınlarındaki Kaphargamala’da *protomartyr* Aziz Stefanos’un röliklerini keşfettiği esnada kokulu şifa mucizesine şahit olmuştur:

“İçeri girdiğimizde doğu tarafında Aziz Stephen’ın mezarını bulduk. Hemen bir yer sarsıntısı oldu ve orada bulunanların hiçbirinin benzerini deneyimlediğini hoş kokulu bir koku ortaya çıktı. Cennetin mutluluğuna yerleştirildiğimizi düşündük. Orada, birçok çeşitli hastalıklardan muzdarip olan büyük bir insan kalabalığı vardı. Tam o saatte yetmiş üç ruh, kokunun tatlılığıyla iyileşti.”¹¹⁵

Nitekim ikonasında sol elinde tuttuğu röliklerini koruyan Suriye tipi röliker tasviri görülmekte, lahit tipi rölikerin haznesinden sızan kokulu kutsal *myronu* toplamakta, ölümü, cenneti ve yeniden dirilişi ima eden buhurdan tasviri ile röliklerinin kokusu vurgulanarak şifa mucizesi anlatılmaktadır (G. 11).

G. 11: İlk Martir Aziz Stefanos. Orta Bizans Dönemi’ne ait ikona, 13. yüzyılın ilk yarısı. Menşei: Türkiye. Menil Koleksiyonu, Houston, Teksas. (The Menil Collection. <https://www.menil.org/collection/objects/6490>)

113 ODB III 1627-1628.

114 Yunancadan Latinceye çevirisini yapan anonim yazarın eseri *Revelatio sancti Stephani* için bk. Emile S. Vanderlinden, “Revelatio Sancti Stephani (BHG 7850-6),” *REB* 4 (1946), 190.

115 Vanderlinden, *Revelatio sancti Stephani*, 201.

Kokulu rölik solumak için uzun bir yol katedilmesine dair diğer bir örnek, Aziz Barnabas ve Aziz Sophronikos'un Trebizond (Trabzon) seyahatidir: 13. yüzyılın sonunda Trebizond'un patron azizi Eugenios'un manastırında ikonaları ve rölikleri nasıl öptüklerini anlatırlar. Bir rölikerin içinde korunan martirin kafasına dudakları, alınları ve gözleriyle dokundukları anda etrafa yayılan kokuyu içlerine çekmişlerdir¹¹⁶. Benzer "Koku Şifası" Aziz Artemios tarafından da bahşedilmiştir. Hacı, uykusu sırasında şöyle bir ses duymuştur: "Onları (rölikleri) koklamaya gücün varsa, azizin kutsal rölikleri ile taçlandırılacaksınız; ne istediğini söyle! 'Απομυρίζω (Apomyrisma) işte bunu istiyorum"¹¹⁷. Rüyanın devamında Aziz Artemios'un bedeni açılmış, içinden bir koku yayılmıştır. Bu çalışmada kutsal koku "ἅγιον ἀπομύρισμα" (ágion apomýrisma) olarak tarif edilen Myroblüt Aziz Panteleimon'un Hagia Sophia Kilise hazinesinde korunan kutsal myronu ile değinilen *Apomyrisma* kavramı, 10. yüzyıl terminolojisine sahip Souda'ya göre, apo-mûri-z/-sma'yı "kokuyu alma eylemi" olarak tanımlamaktadır. Bizanslıların türettikleri bir fiil olduğu bilinen apomyrisma (ἀπομύρισμα)'nın Yunanca "myrízo" koklamak fiili ile "khrisma (χρίσμα)" arasında ikonografik bir ilişkiye dayandığına dair bir tespit uyarınca sadece koku ile arınmak anlamı ortaya çıkar. Rölikler kültüründe dinî şifa uygulamalarındaki yeri üzerine önemli görüşlere sahip Ruggieri, her türden değil sadece bir koku işlevi icra eden kutsal yağların koklanması ile bir tür mesh yöntemi olduğuna dikkat çekmiştir¹¹⁸. Mesh, kokuyu iç çekerek ya da rölik (veya röliker) ile temasa bir koku ile girerek, diğer bir ifadeyle "kokulanarak" gerçekleşmektedir. Rölik üzerinde yanan kandilin yağı da benzer bir etkileşim sonucu mucizevi şifa yetisi kazanır: Kandilin yağı kokulanmakta ve aldığı kutsallığı etrafa yaymaktadır. Koku, röliğin algılanabilen kutsallığıdır. Bu bağlamda koku yayan buhurdanlar uygulama alanları dini ritüellere göre çeşitlilik gösterdiği için bilinçli olarak konunun dışında tutularak ayrıca değerlendirilmelidir. Başlıca ele alınan eylem, rölikler kültüründe "kokulu bir temas" esasına dayanan tecrübelerdir.

Sonuç

Koku, Tanrı'nın duyumsal biçimler yoluyla ortaya çıkmasını temsil eden ya da bir azizin presentiası, cennetten yeryüzüne inen tüm ilahi figürlerin çeşitli işaretler yoluyla kendilerini sergileme yöntemlerinden biridir. Geç 11. yüzyıl ile erken 12. yüzyıl hagiografyasında kokulu yağlar ve myron şifasının belirgin bir biçimde yükselişe geçmesiyle elyazmalarında kaydedilen myroblüt azizlere ait rölikerler için yazılmış epigramlar, keşiş gezginlere ait notlar ve azizlerin koku ile ilintili mucizelerinin aktarıldığı *vitalar* kokunun ikonografisini tanımlamaya imkân tanımaktadır. Orta Bizans döneminde önem kazanmasının altında yatan sebeplerden biri de Orta Çağ'ın kokuya

116 Talbot, *A Unique Saint's*, 60.

117 Papadopoulos-Kerameus, *Miracula xlv sancti Artemii*, 67.

118 Vincenzo Ruggieri, «Απομυρίζω ta Λειψανα, Ovvero La Genesi d'un Rito,» *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik JÖB* 43 (1993), 22-34.

bakış açısı olabilir: Günahsız ve iyi olanın “mis gibi” koktuğu; kötü kokunun da gizli günahın ya da şeytanın varlığının bir göstergesi sayıldığına dair inançtır¹¹⁹. Pis koku nasıl hastalığı, tanrıtanımazlık ve günahla ilişkilendirilmiş ise, güzel koku da şifa, Tanrı ve cennet ile bağdaştırılmıştır. Paklığın erdemi ikonografide Bakire Meryem’in atribütlerinden biri sayılmış mis kokulu beyaz zambaktır. Hristiyanlıkta kutsallığının parfüm ile ifadesi Geç Roma Dönemi öncesine dayanmaktadır. Kimi Roma tanrıları tezahürlerinin bir izi olarak kendilerine has kokularını havada bırakmaktadır. Bazı tanrı ve tanrıçalar, “Tanrısal Amber Kokusu”¹²⁰ gibi kokuları sayesinde tanınabilmektedir. Perfigli’nin de özetlediği üzere:

“Antikçağ insanlarına göre kokulu esanslar, tanrıyla ilişkinin kurulma anı olan kurban törenleriyle bağlantılıdır. Parfümler, kokulu esanslar ve çiçekler tanrıları onurlandırmak için sık sık kullanılır. Parfüm, ayrıca kutsala uygun bir unsurdur: görünmezdir, sanki sihirli bir şekilde ansızın algılanır; yayıldıktan sonra onu bir yere kapamaya imkân yoktur. Hareket eder, başka mekânları dolaşabilir; zihni de duyuları da derinden etkiler; bütün bu özellikleri ile koku, tanrılarla karşılaşmaları tarif etmeye son derece uygundur.”¹²¹

Bileşenleriyle birlikte koku algısının Bizans Döneminde devam ettiği görülmektedir. Tourslu Aziz Gregorios yortusu kutlamaları sırasında bazilikayı tatlı bir koku doldurmuştur. Bu tatlı koku azizin görünmez “Praesentia”¹²² olarak kabul edilmiş; koku sayesinde Aziz’in geldiği hissiyatı oluşur, kokusu varlığına bir kanıt olarak görülmüştür. *Legenda Aurea*’ya göre on iki gün boyunca hapsedilen Sinaili Aziz Katerina’nın zindan kapısı her açıldığında içeriden parlak bir ışık ile birlikte etkileyici bir koku yayılmıştır¹²³. Kutsallığın hoş kokusu etkileyicidir. Aziz ve martırların daima İsa’yı referans aldıkları düşünülürse ikonografik bağlantı *Kitab-ı Mukaddes*’te ifade edilen Mesih’in Kokusu’nda bulunabilir. Aziz Paulos’un Korintoslulara yazdığı ikinci mektupta “Mesih Bilgisinin Güzel Kokusunu Saçanlar” pasajında Mesih’in ne kadar güzel koktuğu ifade edilir: “O’nun bilgisinin güzel kokusunu aracılığımızla her yerde yayan Tanrı’ya şükürler olsun! Çünkü, kurtulanlar arasında da mahvolanlar arasında da Mesih’in güzel kokusunu Tanrı için saçan bizleriz”¹²⁴. Mesin İsa Kristos’un adının ikonografisi dahi kokuyla inşa edilmiştir: “Tatlı ve Yararlı” anlamına gelen kelime, kutsanmış khrīstós (χριστός) ile yararlı khrēstós (χρηστός) bütünlemesi değil midir?¹²⁵

119 Caseau, *Symeon Stylite*, 74.

120 Vergilius, *Aeneis* (Ankara: Öteki Yayınevi, 1998), Kitap I, 400-410.

121 Micol Perfigli, «Tanrılarla Tema: Yiyecekler, Sesler ve Kokular», *Antik Roma*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 550-553.

122 Latince *praesentia* Tour’lu Gregorios’un ziyareti için “Bazilikayı tatlı bir koku doldurdu” anlatısında geçmektedir. Peter Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları, 2015), 107.

123 Jocabus de Voragine, *The Golden Legend: Readings on the Saints*, çev. William Granger Ryan (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 2012), 386.

124 II. Kor. 2:14-15.

125 Antiochlu *Theophilus’tan Autolykus’a* adlı kısımda yer alan paragraf şeklindeki bölüm “Hristiyan Kelimesinin Anlamı” için bk. *Ante-Nicene Fathers*, c. II, çev. Marcus Dods (Buffalo, NY: Christian Literature

İnsanlığa yarar sağlayarak hastalıkları iyileştiren mucizeleriyle İsa, hekim-azizlerin lideridir. Dolayısıyla azizler, rölükleri sayesinde ilahi lütufları *myron*, kryptalarda yanan kandil yağları ve balmumu-mühürleri (ektypoma) bir kokuya sahiptir ve O'nun güzel kokusunu yaymaktadırlar. Dinî ritüeller ve hacıların deneyimlerine dayanarak niteliğinden bağımsız, vitalardaki çeşitlilik uyarınca, rölükler kültüründe metinlerde geçen «kokulu kutsal yağları» şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Vaftiz sonrası kullanılan kokulu yağ. Kutsal vaftiz yağı khrisma (χρῖσμα) sonrası kullanılan esanslı yağdır¹²⁶. İskenderiyeli Kiril, vaftizle kullanılan kokusuz yağ ile vaftiz yağından sonra kullanılan kokulu yağ arasındaki farkı açıklamıştır: Vaftiz aldıktan sonra bu parfüm artık sıradan bir parfüm değildir, Kutsal Ruh içermektedir, bu yağ kutsal ruhanî bedeninin koruyucusu ve kutsal ruhun mezarıdır¹²⁷.
2. Tasvirli merhem yağları. Geç Antik Dönemi'nin aktarımıyla Hristiyanlar tarafından iyi bilinen köklü bir geleneğin parçası olan bazı kokulu yağların iyileştirici güçleri bilinmektedir. Azizlere özgü yerel bilgilerle hazırlanan mucize ilaç reçetelerinin içerikleri ne kadar pahalı olursa olsun, herkese ücretsiz sunulan hem dünyevi hem göksel bir öz olduğuna dair bir bakış açısı içinde aslında “şifaları bilgiye dayanan kokulu merhemler” olarak görülmelidir; balmumu ile kaplanarak taşınabilir ve azizin tasviri (ektypoma) ile damgalanarak balmumu mühürler, balmumundan hacı pulu hâline getirebilirler.
3. Kandil yağları. Azizlerin mezar odasında yanan -genellikle rölükler üzerinde sarkmakta olan cam/toprak kandilin yağıdır, etrafa bir koku saçmaktadır. Kandil yağının kokusu ile mesh edilmekte, merhem hâline getirilerek sürülmekte, taşınabilmekte ve çoğunlukla içilmektedir.
4. *Myron*. Kokulu bir yağ katkılı kutsal merhemdir¹²⁸. Azize ait ikona, rölük, mezar yahut kutsal sayılan bir objeden mucizevi olarak fışkıran organik ancak saf olmayan, katkılı bir yapıya sahiptir. Myroblût aziz Panteleimon örneğinde olduğu gibi, bir ya da daha fazla yağ ve birtakım organik bileşenlerden oluşabilen merhemlerdir. *Myron* içilebilmekte, koklanmakta ya da sürülmektedir. Deliklere sahip rölükler için saklanmakta ve rölüklerden sızan *Cennet kokulu myron* şifa amacıyla kullanılmaktadır.

Publishing Co., 1885): I. Kitap, 12. Bölüm.

126 Barberini koleksiyonunda yer alan Bizans *euchologionu*, Barber. Gr. 336 içinde *folios 102v, 197 ve 104'e* dayanan ifadeler doğrultusunda derlenmiştir. Vincenzo Ruggieri, “Consacrazione e Dedicazione di una Chiesa, Secondo il *Barberinanus gr. 336*,” *Orientalia Christiana Periodica* 54 (1988), 86 ve 98.

127 Cyrillus Hierosolymitanus. *Mystagogicae Catecheses: Mystagogische Katechesen* çev. Georg Röwekamp (Freiburg: Herder, 1992): III, 7.130.

128 PG “De Graecis Scriptoribus, Theodorus Studita”, *Orationes Variae*. MPG 099 0505 0688; Clementis Alexandrini, *Paedagogus*, II. Kitap, 8. Bölüm.

5. Tatlı şifa kokusu. *Apomyrisma*, kokunun nefesle içe çekilmesiyle koruma ve kutsanma sahibi olmak, *koku almak*¹²⁹ yöntemidir. Bu yöntemle alınan yağların ne tür bir yağ olduğu hususunda hagiografik veriler farklılık göstermektedir; bunlar kandil yağı, *myron*, bir rölikerden veya buhur şeklinde tütsülüklerden yayılan kokular olabilmektedir. Ancak *apomyrisma* için kullanılan yağ/yağların tatlı çiçek kokusuna sahip olduğu anlaşılmıştır.

Kokunun öte dünyaya ait bir varlığın bu dünyadaki ziyaretine, bulunuşu *presentia*/varlığına işaret sayıldığı vurgusu *martyrologium* metinlerinden tespit edilen tüm örneklerin ortak noktasıdır. Kurbanların (martirler) kokuları, onların cennete ait olduğunu gösteren bir işaretir. Ancak kurban-koku ilişkisinin ikonografik değerlendirmesini daha derine doğru çekilirse, yansıma Antik Yunan kurban/sunu adetlerinde bulunabilir¹³⁰: Kan dökülün ya da dökülmesin kurban törenlerinde yakılan sunuların sunaktan yükselen kokularıyla mest olan tanrılar ile *Eski Ahit* arasında kesintisiz devam eden bir üslup ile karşılaşmaktadır. Kurban etinin güzel kokusu, Nuh'un karaya ayak bastığı anda gerçekleştirdiği "İlk Ayın"e dayanmaktadır. İnsanı yarattığına pişman olan Tanrı yeryüzüne Tufan göndermiş ve kötü olan her şeyi temizlemiştir. *Eski Ahit*'te karaya adım atan Nuh, Tanrı'ya bir sunak yapmış ve sunular yakmıştır. *Rab, güzel kokudan hoşnut olmuştur*¹³¹. Yakma işlemi sonucu ortaya çıkan koku ile röliklerin üzerinde yanan kandillerin yağları ikonografik bağlamda bu kurban-koku konteksi içinde yer almaktadır. *Yeni Ahit*'te insanlığın günahları uğruna kurban olarak sunulan İsa'dır ve ondan kaynaklanan güzel koku *Eski Ahit*'e bir cevap niteliği taşımaktadır: 5. yüzyılda "Kutsal Doğum" sahnesini aktaran İskenderiyeli Kiril'in sözleri ile "*Senin kurbanının kokusu başlı başına daha tatlıydı, Nuh'un kurbanının aromasından*" şeklinde ifade edilmiştir¹³². *Eski Ahit*'in kurban kokusu yeryüzünden cennete yükselirken *Yeni Ahit*'in cennetten kaynaklı, Tanrı katından yeryüzüne inen güzel kokusu vardır. Sunakta yanan et kokusuna karşılık kandilden mis koku yayılır. Tanrı'yı hoşnut eden kurbanları martirler mis gibi kokmaktadır: Aziz Polykarp'ın şehitliğine tanık olanlar, "aromatik, güçlü bir parfüm"¹³³ solumuş; Aziz Pavlus'un başı kesildiğinde etrafı mis gibi bir koku sarmıştır. Mis gibi konan bu martirlerin kemiklerinden, ikonalarından, mezarlarından fıskıran olağanüstü bir hazine olan *myron* çok değerlidir, imparatorun erişiminde özenle korunmuş; altar masası *myron* ile mesh edilmiştir. *Kitab-ı Mukaddes* "*güzel kokulu kutsal bir mesh yağı yap*" diye buyurmuştur¹³⁴. Tanrı, Musa'ya güzel

129 Ruggieri, *Απομυρίζω τα Λειψάν*, 33.

130 Marcello Carastro, "Tanrıların Masası: Kurban Kesme Adetleri," *Antik Yunan*, ed. Umberto Eco (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 606-607.

131 Yaradılış 8:20-21.

132 British Museum elyazması koleksiyonunda yer alan *MS. Oriental 6782* elyazması ile günümüze ulaşan İskenderiyeli Kiril'in "Theotokos Üzerine" adlı fol 29.2.'de geçen metnin İngilizce tercümesi için bk. Ernest A. W. Budge. *Miscellaneous Texts in the Dialect of Upper Egypt* (Londra: British Museum, 1915), 718.

133 Herbert Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs* (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2000), 14-15.

134 Mısır'dan Çıkış 30:25.

kokulu baharat ve yağlarla nasıl kutsal bir yağ ve buhur hazırlayacağını ayrıntılarıyla vermiştir¹³⁵. Kutsal reçeteye, kuşaklar boyunca altın masasının mis kokulu yağ ile kutsanmasını ve kutsal yerde sabah akşam güzel kokulu buhurun yakılması istenmiştir¹³⁶. Açıkça, kutsal olanın kutsal sayılması veya kılınması için kokuya ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Kokunun sağladığı insanların algıyabildiği bir kutsallıktır. Gözle görülebilen ve işitilebilen mucizeler arasında koku, koklanabilen kutsallığın kanıtıdır. Kutsalın kokusunu/parfümünü içerek, koklayarak, içe çekerek ya da mis kokularla mesh olunarak gerçekleşen tüm bu arınma ritüelleri, kokunun Bizans Dönemi'nde bir metot olarak kullanıldığını göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Acta Sanctorum Antwerpen AASS. Bruxelles 1643–1925. Edinburgh University Library Catalogue
Acta sanctorum. Cambridge: Chadwyck-Healey, 1999.
- Adams, Francis. *The Seven Books of Paulus Aegineta, Translated from the Greek, with a Commentary Embracing a Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans and Arabians on all Subjects Connected with Medicine and Surgery*. 3 cilt. Londra: Sydenham Society, 1844-1847.
- Aydın, Ayşe. “Türkiye Müzeleri’ndeki Suriye Tipi Rölükler.” *Sanat Tarihi Dergisi XVIII* (Nisan 2009): 1-23.
- Aydın, Ayşe. *Lahit Formlu Rölükler*. Antalya: Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2011.
- Arranz, Miguel. “La Consécration du Saint Myron: Les Sacrements de l’ancien Euchologe Constantinopolitain.” *Orientalia Christiana Periodica OCP* 55, II (1989): 317-338.
- Belke, Klaus. *Bithynien und Hellespont. Tabula Imperii Byzantini XIII*. Viyana: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2020.
- Bennet, David. *Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals: A study of the Extant Formularies*. Londra: Routledge, 2016.
- Bibliothèque Nationale de France koleksiyonu. Erişim 3 Mart 2023. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10538048z>
- Blum, Hartmut. *Die Vita Nicolai Sionitae*. Bonn: Rudolf Habelt, 1997.
- British Museum Koleksiyonu. The British Museum. 8 Nisan 2023. https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1926-0409-1
- British Museum Koleksiyonu. The British Museum. 8 Nisan 2023. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1876-1214-18)

135 Mısır’dan Çıkış 30:22-38 ve 31:11.

136 Mısır’dan Çıkış 30:7-9.

- Borstlap, Ceylan. *Ortaçağ Hıristiyan Sanatında Emzirme ve Sütün İkonografisi*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2022.
- Brouskari, Ersi. “An Eearly Christian Breadstamp from Kos.” *Ανταπόδοση (Andapodosi) Studies in Byzantine and Post-Byzantine Archeology and Art* (2010): 1-14.
- Brown, Peter. *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları, 2015.
- de Boor, Carl Gotthard. *Theophanis Chronographia*. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1885.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *Miscellaneous Texts in the Dialect of Upper Egypt*. Londra: British Museum, 1915.
- Caner, Daniel. “Towards a Miraculous Economy: Christian Gifts and Material ‘Blessings’ in Late Antiquity.” *Journal of Early Christian Studies JEChrSt* 14 (2006): 329–333.
- Carastro, Marcello. “Tanrıların Masası: Kurban Kesme Adetleri.” *Antik Yunan*. Ed. Umberto Eco. İstanbul: Alfa Yayınları, 2012, 602-613.
- Caseau, Béatrice. “Parfum et Guérison dans le Christianisme Ancien et Byzantin: Des Huiles Parfumées au Myron des Saints Byzantins.” *Les Pères de l’Eglise Face à la Science Médicale de Leur Temps* 117. Paris: Beauchesne (2005): 141-191.
- Clementis Alexandrini, *Paedagogus*. Çev. M. Marcovich. Leiden: Vigiliae Christianae Serisi Brill, 2015.
- Constantine Porphyrogenetos. *De Ceremoniis (The Book of Ceremonies)*. Çev. Ann Moffat ve Maxeme Tall. 2 cilt. Leiden: Brill, 2012.
- Cosmas Et Damianus. *Cosmas et Damianus mm. Cyrrihi (SS.) Vita et miracula*.” Erişim 09 Ocak 2023, <http://www.labex-resmed.fr/les-manuscrits-hagiographiques>.
- Cramer, John A. *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*. 4 Cilt. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1839-1841.
- Cyrillus Hierosolymitanus. *Mystagogicae Catecheses: Mystagogische Katechesen*. Çev. Georg Röwekamp. Freiburg: Herder, 1992.
- Dagron Gilbert, Denis Feissel, Antoine Hermary, Jean Richard ve Jean-Pierre Sodini. *Inscriptions De Cilicie*. Paris: De Boccard, 1987.
- Dalby, Andrew. *Dangerous Tastes: The Story of Spices*. Londra: British Museum Press, 2000.
- Dawes, Elizabeth A. S. *Anna Commena: Alexiad*. Onatario: Publications Byzantine Series Cambridge, 2000.
- Delouis, Olivier. «Le Testament de Théodore Stoudite: Édition Critique et Traduction.” *Revue des Etudes Byzantines (REB)* 67 (2009): 77–109.
- Deubner, Ludwig August. *Kosmas und Damian*. Leipzig: B.G. Teubner, 1907.
- Deubner, Ludwig. *De Incubatione Capita Quattor*. Leipzig: B.G. Teubner, 1900.
- Doğer, Lale ve Ceylan Borstlap, “Kutsal Bal: İkonografisi ile Bizans Sanatında Arı ve Bal.” *Sanat Tarihi Dergisi* 30 (2021): 1335-1387.
- Downey, Glanville. “The Church of All Saints (Church of St. Theophano) near the Church of the Holy Apostles at Constantinople.” *Dumbarton Oaks Papers* 9/10 (1956): 301-305.
- Dods, Marcus. *Ante-Nicene Fathers*. Cilt II. Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1885.
- Drescher, James. *Apa Mena: A Selection of Coptic Texts Relating to St. Menas*. Kahire: Societé d’archéologie Copte, 1946.

- Dumbarton Oaks Koleksiyonu. BZ 1948.18. 3 Mart 2023. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/477469>
- Ecclesiastical Heritage Office. Archdiocese Rossano Cariati. Erişim 8 Nisan 2023. <https://www.artesacrarossano.it/>
- Efthymiadis, Stephanos. *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography II: Genres and Contexts*. Farnham: Ashgate, 2014.
- Eyice, Semavi. *Yabancıların Gözüyle: Bizans İstanbul'u*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Fernández, Marcos N. “Los Thaumata de Sofronio. Contribución al Estudio de la “Incubatio” Cristiana.” *Manuales y Anejos de “Emérta”* 31 (1975): 243-400.
- de Groote, Marc. “Christophori Mitylenaii Versuum Variorum Collectio Cryptensis.” *Corpus Christianorum Series Graeca* 74. Turnhout: Brepols, 2012.
- Groves, John. *A Greek and English Dictionary, Comprising All the Words In the Writings of the Most Popular Greek Authors: With the Difficult Inflections In Them And In the Septuagint And New Testament*. Boston: J. H. Wilkins & R.B. Carter ve B.B. Mussey, 1844
- Halkin, François. *Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG) 3e. Subsidia hagiographica 8a Serisi*. Brüksel: Soci t  des Bollandistes, 1957.
- Paulinus Paulinus ve Peter G. Walsh. *The Poems of St. Paulinus of Nola*. New York: Newman Press, 1975.
- Hazinedar Coşkun, Tümay. “Bizans’ın Cam Işık Kaynakları: Anaia Anıtsal Kilisesinin Aydınlatmasına İlişkin Öngörüler.” *Sanat Tarihi Dergisi* 31 (2022): 1017-1041.
- Herrin, Judith. *Bizans. Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Hostetler, Bradley Alan. “The Function of Text: Byzantine Reliquaries with Epigrams, 843-1204.” Doktora tezi, Florida Devlet Üniversitesi. Tallahassee: Florida Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 2016.
- Julien, Christelle ve Julien, Florence. «Du  nana ou la b n diction contest e,» *Cahiers d’ tudes Syriaques* 1. Paris: Geuthner, 2010.
- Krueger, Derek. “Christian Piety and Practice in the Sixth Century.” *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*. Ed. Michael Maas. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 2005, 291-315.
- Krusch, Bruno. “Gregorii Episcopi Turonensis. Miracula et Opera Minora.” *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores Rerum Merovingicarum*. Ed. Bruno Krusch. Hanover: Hahn, 1885.
- Kunsthistorisches Museum Kolesiyonu. Erişim 5 Haziran 2023. <https://www.khm.at/objektdb/detail/70394/?offset=135&lv=list>
- Kurtz, Eduard. “Zwei Griechische Texte  ber die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI.” *Zapiski Imperatorsko  Akadem i Nauk* VIII, t. 3, vyp. 2. Petersburg: Zapiski Imperatorsko  Akadem i, 1898, 1–45.
- K lzer, Andreas. “Pilgrimage in Byzantine Antolia.” *Bizans D nemi’nde Anadolu*. Ed. Engin Aky rek ve Koray Durak. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021, 178-185.
- K lzer, Andreas. “Pilgerzentren in Kleinasien: Heilige, Orte und Wege.” *F r Seelenheil und Lebensgl ck: Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*. Ed. Despoina Ariantzi ve Ina Eichner. Byzanz Zwischen Orient und Okzident 10. Mainz: Der Leibniz-Wissenschafts Campus, 2018, 163–174.

- Lackner, Wolfgang. „Eine Unedierte Passion der neun Märtyrer von Kyzikos (BHG 2386).” *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 22 (1973): 99-131.
- Lemerle, Paul. *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la penetration des Slaves dans les Balkans*. C. 2. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1979.
- Magoulias, Harry J. “The Lives of The Saints as Sources of Data for The History of Byzantine Medicine in The Sixth and Seventh Centuries.” *Byzantinische Zeitschrift* 57/1 (1964): 127-150.
- Magoulias, Harry J. *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*. Detroit: Wayne Devlet Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Maruthas, *The Canons Ascribed to Mārūtā of Maipherqaṭ: And Related Sources*, çev. Arthur Vööbus. Lovanii: Peeters, 1982.
- Mercangöz, Zeynep. “Emporion ve Kommerkion Olarak Anaia’nın Değişken Tarihsel Yazgısı.” *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (25-28 Haziran 2007). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2010, 279-292.
- Mercangöz, Zeynep. “Kuşadası, Kadıkalesi/Anai Kazısı: Bizans Döneminden Birkaç Küçük Buluntu.” *BYZAS* 15 (2012), 223-232.
- Mercati, S. Guiseppe. “Sontuari e Reliquie Constantinopolitane Secondo il Codice Ottoboniano Latino 169, Prima della Conquista Latina (1204).” *Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia* XII (1936): 133-156.
- Metropolitan Museum of Art Koleksiyonu. Erişim 3 Mart 2023. <https://www.metmuseum.org/art/collection>
- Migne, Jacques Paul. *Patrologia Graeca, Tomus XIV: Greek Text*. Patrologiae Cursus Completus Series XIV, 1862. E-Book Logos Research Edition, 2022.
- Montserrat, Dominic. “Pilgrimage to the Shrine of SS Cyrus and John at Menouthis in Late Antiquity.” *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*. Ed. David Frankfurter. Leiden: Brill, 1998, 257-279.
- Musurillo, Herbert. *The Acts of the Christian Martyrs*. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2000.
- Nestle, Eberhard ve Kurt Aland. *Novum Testamentum Graece* (NA 28). Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012. Erişim 14 Şubat 2023. <https://www.academic-bible.com/>
- Niewöhner, Philipp. “Aziz Nikolaos’un Mezarı.” *Bizans Dönemi’nde Anadolu*. Ed. Engin Akyürek ve Koray Durak. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021, 188-203.
- Oberhelman, Steven M. *Bizans’ta Rüya Tabirnameleri. Giriş, Çeviri ve Yorumlarıyla Birlikte Altı Oneirokritika*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Papadopoulos-Kerameus, Athanasios. “Miracula xlv sancti Artemii *Varia Graeca Sacra Subsidia Byzantina* 6 (1975): 154-183.
- Papadopoulos-Kerameus, Athanasios. “Vita Eustratii.” *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*. C. IV. Petersburg: Kirschbaum, 1897, 367-400.
- Paton, William Roger ve Michael A. Tueller. *The Greek Anthology*. Loeb Classical Library Serisi c. I-V. Cambridge MA: Harvard Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Perfigli, Micol. “Tanrılarla Tema: Yiyecekler, Sesler ve Kokular.” *Antik Roma*. Ed. Umberto Eco. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Petit, Louis. “Office Inédit en l’honneur de Nicéphore Phocas.” *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1904): 398-420.

- Pitarakis, Brigitte. "Bizans Anadolu'sunda Sağlık ve İnanç." *Bizans Dönemi'nde Anadolu*. Ed. Engin Akyürek ve Koray Durak. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021, 242-253.
- Rautman, Marcus Louis. *Daily Life in the Byzantine Empire*. Londra: Greenwood Publishing Group, 2006.
- Rhoby, Andreas. „Zur Identifizierung von Bekannten Autoren im Codex Marcianus Graecus 524,” *Medioevo Greco* 10 (2010): 167–204.
- Ritter, Max. *Zwischen Glaube und Geld: Zur Ökonomie des Byzantinischen Pilgerwesens (4.-12. Jh.)* LEIZA Byzanz zwischen Orient und Okzident 14. Heidelberg: Propylaeum, 2020.
- Ritter, Max. "Do ut des: The Function of Eulogiai in the Byzantine Pilgrimage Economy." *Pilgrimage and Economy in the Ancient Mediterranean* 192 (2020): 254–284.
- Ruggieri, Vincenzo. «Απομυρρίζω τα Λειψάνα, Ovvero La Genesi d'un Rito», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik JÖB* 43 (1993): 21-36.
- Ruggieri, Vincenzo. "Consacrazione e Dedicazione di una Chiesa, Secondo il Barberinanus gr. 336." *Orientalia Christiana Periodica* 54 (1988): 79-118.
- Sansterre, Jean Marie. "Apparitions et Miracles a Menouthis: de L'Incubation Paienne a L'Incubation Chretienne." *Apparitions et miracles (Problemes d'hist des Religions)*. Ed. Alain Dierkens. Brüssel: UNIV Bruxelles, 1991, 69-83.
- Shalem, Avinoam. "Fountains of Light: The Meaning of Medieval Islamic Rock Crystal Lamps." *Muqarnas* 11 (1994): 1-11.
- Sophronius Hierosolymitanus, *Miracles Des Saints Cyr Et Jean (BHG 477-479)*. Çev. Jean Gascou. Paris: De Boccard, 2006.
- Sophocles, Evangelinus Apostolides. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları, 1914. Erişim 5 Haziran 2023. <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/f/5/3/metadata-01-0001130.tkl>
- Talbot, Alice-Mary. *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in English Translation*. Byzantine Saint Lives in Translation I. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996.
- Talbot, Alice-Mary. "Family Cults in Byzantium: The Case of St. Theodora of Thessalonike." *Women and Religious Life in Byzantium*. Variorum collected studies series. 49-69. Aldershot: Ashgate, 2001.
- Talbot, Alice-Mary. "Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts." *Dumbarton Oaks Papers* 56 (2002): 153–73.
- Talbot, Alice-Mary. "A Unique Saint's Life of The Early Thirteen Century: Akakios Sabbaites' Vita of Saint Barnabas and Sophoronios." *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (25-28 Haziran 2007)*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2010, 57-62.
- The Menil Collection. Erişim 3 Mart 2023. <https://www.menil.org/collection/objects/6490>
- The Walters Art Museum Koleksiyonu. Erişim 8 Nisan 2023. <https://art.thewalters.org/detail/22682/pilgrim-stamp-of-saint-isidore/>
- Thomas, John ve Angela Constantinides Hero. *Byzantine Monastic Foundation Documents (BMFD) A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. 5 cilt. Washington, DC: Dumbarton Oaks Books, 2000.
- Vanderlinden, S. Emile. "Revelatio Sancti Stephani (BHG 7850-6)," *REB* 4 (1946): 178 - 217.

Vergilius. *Aeneis*. Ankara: Öteki Yayınevi, 1998.

de Voragine, Jacobus. *The Golden Legend: Readings on the Saints*. Çev. William Granger Ryan. Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 2012.

Walter, Christopher. *Art and Ritual of the Byzantine Church*. Londra: Variorum, 1982.

Zipser, Barbara. "Substitutes in John Archiatros's Therapeutics." *Life is Short, Art Long. The Art of Healing in Byzantium New Perspectives*. Ed. Brigitte Pitarakis ve Gülru Tanman. İstanbul: İstanbul Research Institute, 2018, 187-200.>